

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय जाटेक

दा. क्र.

२६६
५१

जे २०० २६६ कोण १८९५

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौप्राडर

क. नाव - पाटीलबुवा महादेवा शिंदे

ले. क्र. - ले. गा. जोशी

200

क्र.

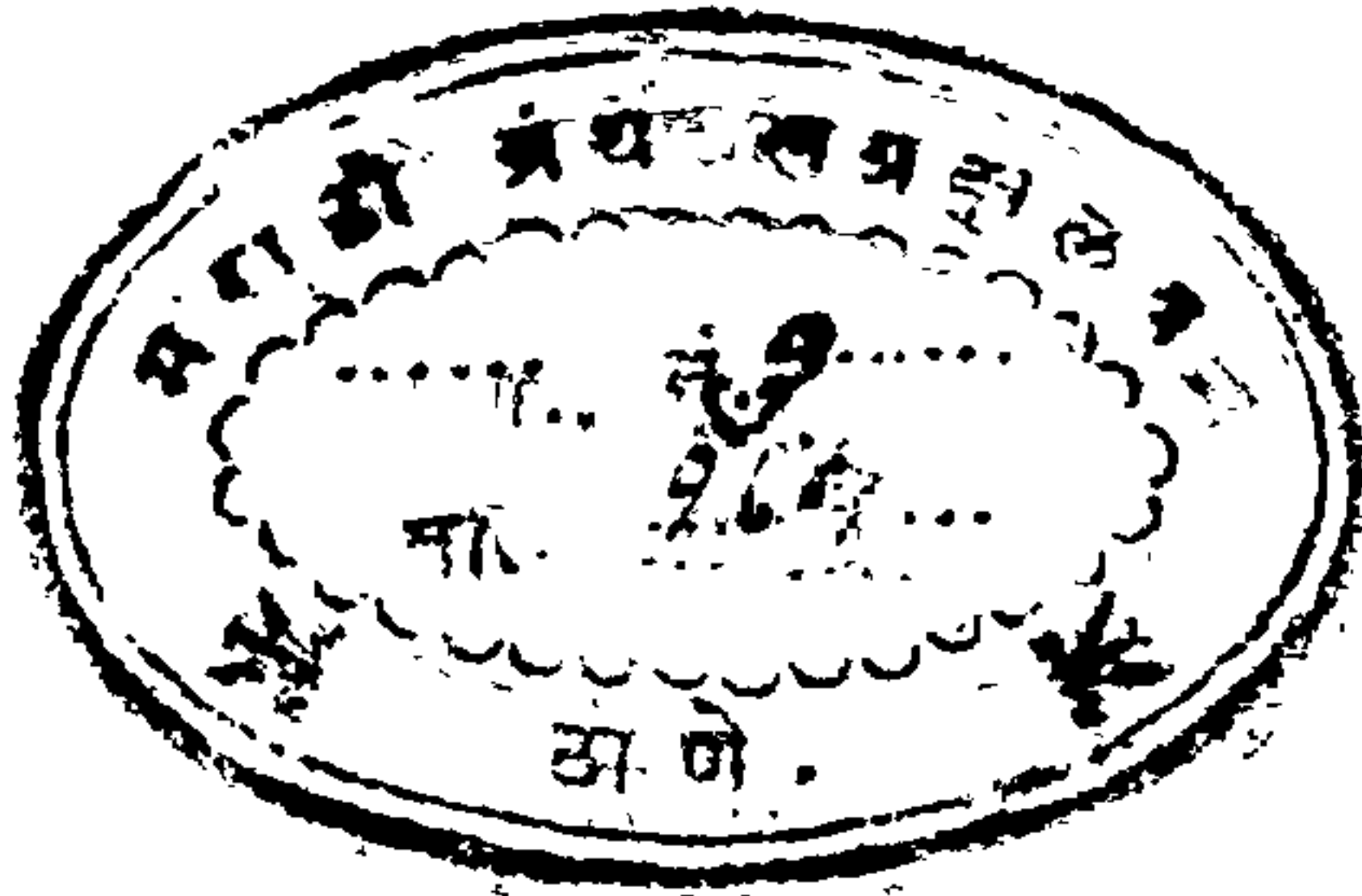
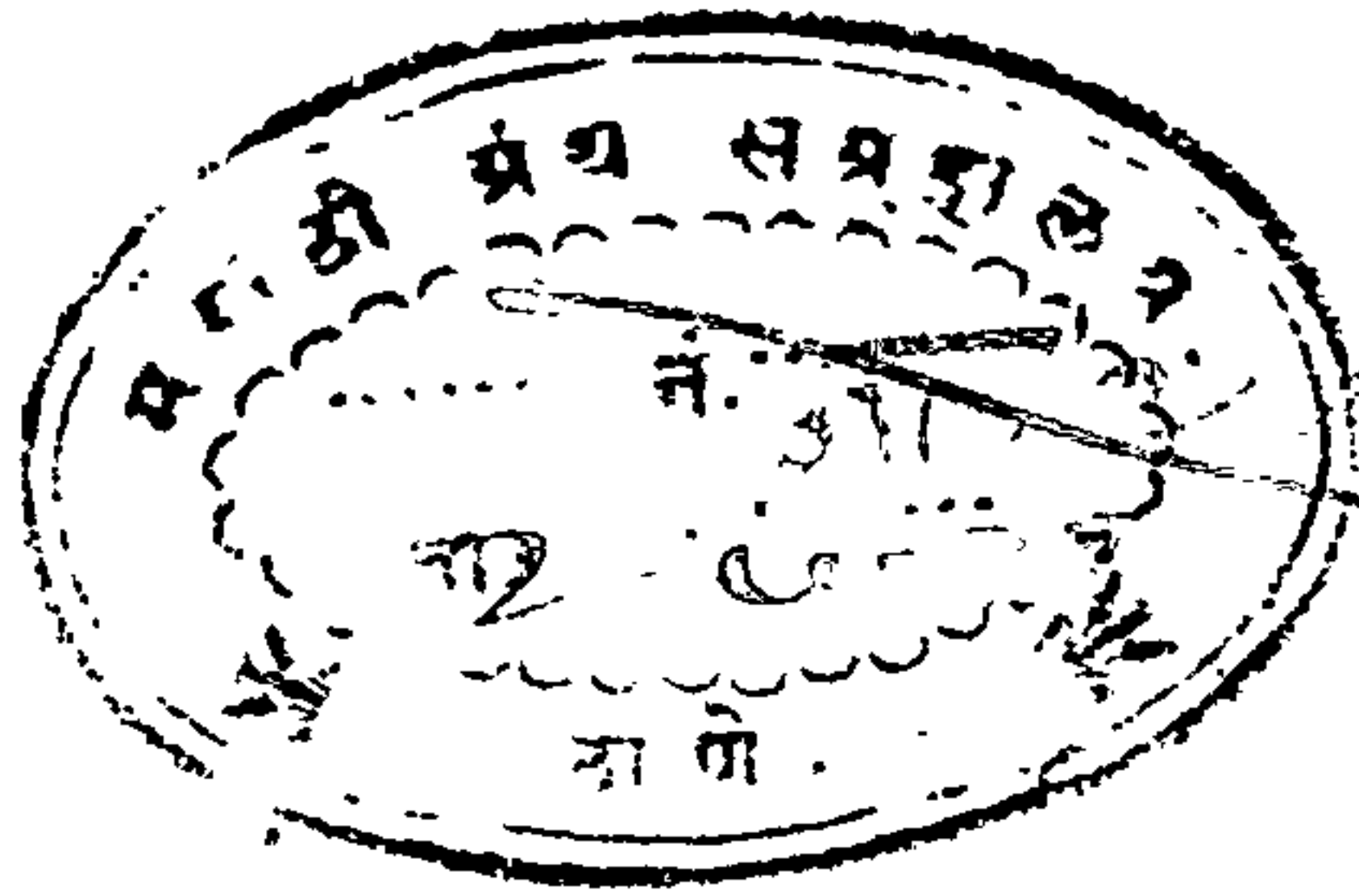
पाटीलबुवा' अर्थात महादेवा

शिंदे

जाटेक

ॐ नमः शिवाय

ॐ नमः शिवाय २००

पाटीलबोवा

अर्थात्

महादजी शिंदे.

(ऐतिहासिक नाटक.)

‘ Drama is the mirror of life ’

Shakspeare.

लक्ष्मण नारायण जोशी

विद्यार्थी बॉम्बे व्हेटनरी कॉलेज

यांनी रचिलें

तें

मुंबई येथें

“ इंदुप्रकाश ” छापखान्यांत छापिलें.

सन १८९७.

(सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यानें राखून ठेविले आहेत.)

किंमत १२ आणे. ट. ह. १ आणा.

॥ पदातिपतिसैन्यपः स किल निष्ठुरो विष्ठुरो * ॥
॥ युधिष्ठिर इवापभीः समवलोक्य सेनां निजाम् ॥
॥ अरातिभिरुपद्रुतां समनुकूल देवेश्वरै- ॥
॥ निरुद्धतृणधान्यकामपससार धीरो बली ॥ १ ॥

१७-२० शिवकाव्ये.

---

* क्यापटन स्टुअर्ट.

महाराज माधवराव शिंदे, जी. सी. एस. ए.

प्रस्तावना.

Freedom's battle once begun
Bequeathed from bleeding Sire to Son
Though baffled of't is ever won
Byron.

पांच हजार वर्षांपूर्वी ज्या रणमैदानावर कौरव
पांडवांसारखे वीरशौंड आठराआक्षौहिणी सैन्या-
सह धारातीर्थां कंठस्नानानें सुस्नात होऊन या
भूगोलावरून अदृश्य झाले, त्याच पानिपतच्या
रणक्षेत्रीं अठराव्या शतकाचा अर्ध उलटून गेल्या-
वर अकराव्या वर्षी, ह्यणजे इ० स० १७६१ सालीं
हिंदुमुसलमानांमध्ये घडलेल्या घनघोर व शोका-
स्पद रणकंदनांत, मदोन्मत्त अहंमदशाहादी दुरा-
णी गजांवर दुरकण्या फोडति गेलेले दक्षिणी
सिंहछावे, भाऊसाहेब, विश्वासराव, जनकोजी
वगैरे महाराष्ट्रभूतील वीरमणी अस्तंगत झाल्या
कारणानें, महाराष्ट्रीयंवर भयंकर प्रसंग गुदरून
त्यांचा स्वातंत्र्य मौक्तिककंठा खळकन तुटला व ते
पारतंत्र्याच्या जबरदस्त लोहशृंखलेच्या तडाख्यानें
पुरे जखडबंद झाले, असा सर्व भारतवर्षांचा समज
होऊन जो तो खरा मराठा दुःखांत गटंगळ्या

खाऊं लागला होता. परंतु तो झालेला समज खोडून काढण्याकरितां ह्यणा किंवा आर्यमातेला आणखी कांहीं दिवस तरी म्लेंछ छलापासून अलिप्त ठेवण्याकरितां ह्यणा जगदीशानें त्या घोर प्रसंगातून दोन लाल सुरक्षित ठेविले; व तेच पुढें, एक महादजी शिंदे ऊर्फ पाटीलबोवा आणि दुसरे नाना फडनवीस या नावांनीं प्रसिद्धीस आले.

पाटीलबोवांनीं आपल्या आंगच्या हिकमतीच्या, मुत्सद्दीपणाच्या व शत्रूगांभिर्याच्या जोरावर सर्व मराठ्यांस कांहीं प्रसंगीं, स्वदेश, स्वराज्य व स्वधर्मप्रीतीच्या राक्षसी तृष्णेनें स्वदेशाच्या शत्रूंवर तुटून पडण्याविषयीं कसें उद्युक्त केले व आडदांड, विद्याशून्य आणि हेकट यवनांस पूर्णपणें पादाक्रांत करून, युद्धकलानिपुणतेचा टेंभा मिरविणाऱ्या इंग्रजांना सुद्धां कांहीं प्रसंगीं 'त्राहि भगवन्' करून सोडिलें, वगैरे गोष्टींचें प्रकृत स्थलीं हुवेहुब चित्र वठविण्याचा यथामती प्रयत्न केला आहे.

मोठाले सरदार आपलपोटे बनल्याकारणानें पेशवाईचा कमजोर झाला असतांही तिला पुन्हां पूर्व स्वरूप देऊन आपला कीर्तिध्वज दिगंत अमर फडकत रहावा ह्यणून ज्या युद्धकलानिपुण मराठ्यांनीं अकांडतांडव करून हयात असेपर्यंत पर-

कौयांनां क्षुद्रवत् मानिलें, त्यांचें हें प्रस्तुतचें चित्र पाहून, भरतभूमीचा खरा अभिमान बाळगणाऱ्यांच्या आंगांतलें रक्त वीरश्रीसंचारानें खवळून जाऊन, त्यांच्या पूर्वजांनीं शत्रूचें पारिपत्य करून मराठी साम्राज्य प्रस्थापित करण्याविषयीं केलेल्या अचाट प्रयत्नांचा हुबेहुब देखावा त्यांच्यापुढें उभा राहिला व आपल्या सद्यःस्थितीविषयीं जागृत होऊन नेत्र भरून त्यांनीं ऊष्ण दुःखाश्रु टाकिले ह्यणजे माझ्या कृतीचें चीज झालें असें मी समजेन.

प्रकृत पुस्तकांत पानिपतच्या रणकंदनानंतरच्या पळापासून वडगांवच्या तहापर्यंतच्या (Convension of Vergaon) आठरा वर्षांच्या पाटीलबोवांच्या कारकीर्दीचा इतिहास गोविला आहे.

या तहा नंतर कांहीं कारणामुळें पाटीलबोवांची स्वामीसेवा क्षयकारी होऊन ते इंग्रजांचे जे कट्टेवैरी होते ते पक्केदोस्त झाले. ही विलक्षण हकीगत जगापुढें याच तऱ्हेनें आणणें अत्यावश्यक आहे; परंतु हें पुस्तक लोकादरास पात्र झालें ह्यणजे मग तो भाग मी सूजांपुढें ठेवीन.

प्रकृत पुस्तक लिहितांना मी जुन्या बखरी, हिंदुस्थानांत प्रवास करीत असतांना मिळालेली

माहिती, कांहीं पार्शीभाषेतलीं ° हस्त लिखित कागदपत्रें, सद्यःकालीं उपलब्ध असलेले मराठ्यांचे इतिहास वगैरे बऱ्यांचाच उपयोग केला आहे. नूरजहानची हकीगत ज्या माहितीच्या आधारे या पुस्तकांत घातली आहे, ती पार्शी भाषेत लिहिलेली असून अती त्रोटक आहे; व त्या लगतची इतर माहितीचीं पृष्ठें अर्धवट मिळालीं आहेत. त्यांचा पूर्ण तपास लागल्यावर (बहूतेक लागला आहे) लवकरच जशीच्या तशीच मराठी तर्जुम्यांत प्रसिद्ध करण्याचा इरादा आहे.

कृत्यारंभीं सुमुहूर्त मिळून त्याचा शेवट गोड झाला ह्मणजे त्याच्या कर्त्याला धन्यता वाटते. प्रस्तुत पुस्तक छापण्याला कुमुहूर्त लागून त्याचा शेवटही कडूच झाला असं ह्मटलें पाहिजे. कारण हें पुस्तक वास्तवीक मार्चारंभीं आगाऊ वर्गणीदारांच्या हातीं पडावयास पाहिजे होतें; परंतु ग्रंथिक सन्निपात ज्वरानें त्रेधा उडवून दिल्यामुळें, सर्व गोष्टींची ह्मणजे, पुस्तक छापण्यास लागणाऱ्या सर्व साहित्याची महर्गता झाल्यामुळें बरीच अशुद्धें राहिलीं आहेत. तरी जेथें अतीच घोंटाळा झाला आहे अशा ठिकाणचें शुद्धीपत्रक मात्र पुस्तकास जोडिलें आहे. अशा तऱ्हेचें पुस्तक लोकांच्या हातीं

देंगें जरी इष्ट नाही. तरी, 'अगाऊ वर्गणी घेऊन आह्माला फसविलें' हा आरोप लादून घेण्यापेक्षां नाइलाजानें दिवस जास्त लागले ह्मणून क्षमा मागून, असेच ग्राहकांच्या हातीं देतो.

या पुस्तकाची लेखी तीन अंकाची प्रत कै. प्रो. वा. बा. केळकर व पांच अंकाची रा. सा. ना. गो. फाटक सबजंज यांनीं तपासून दिली, याबद्दल पुस्तककर्ता त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. परम मित्र रा. ग. के. केतकर यांनीं या पुस्तकाची छापण्यास योग्य अशी लेखी प्रत लिहून दिली याबद्दल पुस्तककर्ता त्यांचाही फार आभारी आहे.

आतां शेवटीं सांगायचें एवढेंच कीं, या पुस्तकाची रचना रंगभूमीवर प्रयोगाकरितां मला जशी 'सोयस्कर' वाटली तशी मी केली आहे. त्यांत ज्या चुका असतील त्यांचा दोषी बेलाशक मला ठरवून जेवढा भाग ग्राह्य दिसेल तेवढाच वाचकांनीं ग्रहण करावा अशी त्यांस माझी विनंति आहे.

पुस्तककर्ता.

शुद्धीपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४	१	लाटांमध्ये	लोटाबरोबर
५	७	करितो.)	करितो. तो धरून.)
१०	१२	कलेजे की	कलेजेकी
३१	८	चारेवय.	पोरवय
३२	२२	जहागिरी	जहागीर
४५	१७	प्रथापित	प्रस्थापित
५५	१६	जाण्यास सांगितलें,	जाण्यास त्यांस सांगितलें.
५७	१४	नाहींत	नाहीं.
६१	५	सोडवून	सुटून
६५	१२	कोणच्यानू	कोणच्याना
६६	२०	जागा	जागीं
६९	९	उपरायमान	उपटायमान
७०	१	हळुके	हळुळे
, ,	२१	घ्यावें.	द्यावें.
७९	४	सांगत	सांगते
, ,	७	पत्रें	पत्र
, ,	११	खडकाचा	खडगाचा
८०	१८	संबंध !	संबंध पुरे !
८१	१४	दावाग्नीचा लोळ	दावाग्नीचा प्रचंड लोळ ! !
, ,	१७	हृदयासीं	हृदयाशीं
८३	६	सहाह	सलाह
८४	३	बदनके	बह्यनके
, ,	४	चितन	सितन
, ,	१९	कह्य	कह्यल
८८	१३	तूं तोरसे	तूं इस तोरसे
, ,	१६	धडके	धेडके
१०७	९	तंषय	संषय

नाटकांतिल पात्रे.

- सवाई माधवराव.....(पेशवे)
रघुनाथराव दादा.....(त्यांचे चुलत आजोबा.)
नाना फडनवीस. } .....(पेशव्यांचे मंत्री.)
सखाराम बापु, }
हरिपंत तात्या फडके. } (पेशव्यांचे लष्करी अधिकारी)
भिवराव पानशे, }
पाटीलबोवा. .... (पेशव्यांचा एक जाडा सरदार)
तुकोजी होळकर..... " " "
मानाजी फाकडे..... (पाटीलबोवांचा नातेवाईक.)
राणाखान..... (" मित्र.)
गंगाधर यशवंत..... (मानाजीचा कारभारी.)
अन्नपूर्णा. } ..... (पाटीलबोवांच्या विवाहित स्त्रिया.)
पार्वती. }
नूरजहान. .... (इंग्रजांचा हेर.)
गिरजा. } ..... (दासी.)
मैना. }

अहमदशहा अबदली, आनंदगीर, नारो-
भगवंत, गुलामकादर, इष्टुरफाकडा, फारमर,
भिल्ल, हेर, शिपाई, सैनिक, नांगरे, कुळकर्णी,
महार, पवाडेवाले वगैरे इतर पात्रे.

प टी टी प्रं प्र

पाटीलबाबा

श्लोकार्थ.

उपजला तरि तोचि मला गमे
कुल समनुति ज्यास्तव घे रमे.

वामन.

७।
२५९

महादजी शिंदे नाटक.

अंक पहिला

प्रवेश पहिला.

स्थल:—पानिपतनजकिचें नदीकांठचें जंगल.

पात्रें:—सरदार राणाखान भिस्त्याच्या वेषानें.

प्रवेश करितो.

राणाखान:—हाय हाय ! कैसी ये हमारी कमतरीन हालतहै ! हायरे परवरदिगार ! जिस रावसाहाब आपासाहाब सरीखे रनसूरोनें छतरपति शिवाजी महाराजने लगाये हुये हिंदु धरमके दरखतको, पानीडारके बढाया और आपने मालिककेसाथ नेकीका झेंडा कायमका फडकता रखा, और रणमैदानके बीच आपनी समशेर गजवाके दुष्मनोको नामोहरम करना याहि आपना पेशा और रणमैदानमे नेकी न कमाते भगज्याना

यह बड़ा नाहिंजारका काम है ऐसा समजते थे,
 ऐसा होके यह मेरा बदन जिनके समशेर बहादरीके
 करतवसे दुष्मनोकी आखर होनेसे आजदीन तखके
 इसतहांके आराममें बढगया, वोहि मय लढाईके
 भीतर आपने मालिकलिये विनाज्यानकी आखर
 करते इस्तोर भिस्तीका लिवाज लेके भगजाके
 यह ऐसा कालाहुवा मू लेके घरकोबताने जाताहूं,
 इसलिये छतरपति महाराज शिवाजीके और उन्के
 साथकी ज्यानीदोस्त मदत्गारसरदारोके दिलमें
 बेहेस्तमे कितना सोंच होता होगा ! वस्स आफ्
 सोस है मेरे लियानतको ! अरे कमअक्कल रानाखान !
 तेरी मालिकके होकम्की तामील वजानेकी नेकी
 किधर ज्यातीरही ! खुद्द आपने मालिके तरफकी
 इसतोरकी कमतरीन हालत हुइ होके, तेरे दिलमे
 घुसेवन करोल इंगार जमाके जिस वदखतर मुसूल-
 मीनोने तेरे सेनापती भाऊ साहाबको इसजमीके
 फानीमेसे बेहेस्त पहुंच्या दिया, उन कमजाद मुस-
 लमीनोकी खबर लेनेकेवास्ते कमरवंदमे बंधी हुयी
 यह समशेर एकदम म्यानमेंसे बहार खेंचके उन्के
 बदनपर मर्दुमकीसे दौडके ज्याके उन्के सर धडसे
 जुदे करनेके छोडके, उलटा रनमैदानसे हायहाय
 करते यह कोयले मुवाफक बनाहुवा मू आपने
 मा बेहेनको बतानेके वास्ते चलाहै ! थू थू है तेरे

जिंदगीपर ! हायरे नामर्द ! तेरी औरत और कबीला घरको ज्यानेकेबाद तुजको क्या कहेंगे ! (एकलेंसेंकरून) अरे यह इधरके नालेमे क्या गिरगया ! और यह घोडा किसका तडफूडता है ! क्या होगा भलाये ? ज्याके देखनातोसै ? (जातो व महा-दजी नाल्यांत पडलेला परंतु सावध आणि सखेदाश्चर्यचकित मुद्रेनें चहूंकडे पहात असतां पडदा उघडतो.)

षाटीलः—अरे रेरेरे !!! मेलोरे मेलो ? ईश्वरा खरोखरच तूं मला माझ्या कृतघ्नपणावद्दल योग्य शासन दिलेंस. अहाहा ! काय माझे शौर्य. नपूसका आतां जिवंत राहून अक्षय लोकांनीं बोटें दाखवून कृतघ्नपणा केल्यामुळें मनाला होणाऱ्या दुःसह यम-यातना सोशीत, व अपजयापासून आलेली काळोखी आणि या नाल्यांतल्या चिखलानें जास्त काळें झालेलें हें द्विगुणीत कृष्णवदन लोकांनां दाखवून आपलें आयुष्य कंठणारना ? नीचा ! स्वामीघातका ज्या तुझ्या रणबहादुर मराठेभाईंबंदवीरांनीं स्वधर्म व स्वदेश रक्षणाच्या भयंकर राक्षसी तृष्णेनें आपल्या प्राणाचे बळी त्या पानिपतच्या घनघोर संग्रामरूपीं रणयज्ञांत दिले, त्यांतच तूं आपल्या प्राणाची आहुती दिली असतीस तर खरोखर तुला मुक्ति मिलून स्वामीकार्यां इतर एके-निष्ठ वीरांबरोबर यानेही आपला देह अर्पण केला

अशी तरी कीर्ती झाली असती ! धिःकार !
 धिःकार असो मला ! अहो शिखानष्ट संहारक
 मत्प्रियदेशबांधवहो ! खरोखर हा अधम तुझां
 चकाकणाच्या हिऱ्यांच्या खाणांत एक चुकून
 गारगोटीच निपजला ह्मणून खिन्न वदनें करून
 वसलां असाल ! केवढा हा मी कुलांगार !
 शिव ! शिव !! काय हें. आज इतकीं वर्षे या
 माझ्या शरीरांत म्लेंछ निर्दालनार्थ उकळ्या फुटत
 असलेलें रक्त व शौर्यमदानें ताडून गेलेले बाहू
 ज्यांनीं आजपर्यंत कित्येक गजतुल्य विरानां छाटून
 जमीनदोस्त करून टाकिलें ते एका दीड प्रहरांत
 अगदीं थंडे पडले व त्यांची स्वधर्मरक्षणाची व या
 नीच यवनानां या भरतभूमीवरून पिटाळून लाव-
 ण्याची ईर्षा व हुरूप पार नाहीशी झाली अँ !
 धिःकार ! धिःकार असो मला, हर ! हर ! काय
 हें, कोण हा माझा अधमपणा व शिवछत्रतींची
 मानहानी ! आतां असें वाटतें कीं, या नाल्याला
 एकदम मोठा पूर येऊन हें मठ झालेलें निरुप-
 योगी शरीर जर त्याच्या प्रचंड लाटांमध्ये वहात
 जाऊन एखाद्या खडकावर आपटून छिन्नविछिन्न
 होईल तर फार बरें ! (राणाखान येतो त्यास पाहून)
 अरे हा कोण ! एका लांड्यानें मला वार
 करून या नाल्यांत पाडिलें व बेशुद्ध करून

टाकिलें ! त्यांतून जरासा शुद्धीवर येतो न येतो
 तोंच ही दुसरी लांडी व्याध तयार ! काय माझे
 नशीब माझ्या हात धुवून पाढीस लागलें आहे
 तरी ! ये इकडे तर ये, जवळ आलास कीं या
 खंजिरानें तुला घडावेगळा केलाच समज !
 (राणाखान पुढें आल्यावर त्यावर जंजिया घेऊन उठण्याचा
 प्रयत्न करितो)

राणाखान—अबे रनसूर सिपाहि, ये क्या करता
 है ? नाहक दूसरेकी ज्यान लेके सरके उपर बदीका
 बोजा लेना तुमको किसतौर मंजूर होता है ? मैं
 और तुम एक हूँ !

० पाटील—(आपल्याशीं)अरे मला हा उपदेश करणारां
 माझ्या सारखाच अधम, नीच, घातकी, असा दुसरा
 कोण आहे बरें. मला इतका वेळ वाटत होतें कीं मी
 एकटाच कायतो कुलांगार असेन, पण नाहीं ! आणखी
 देखील कांहीं माझ्यासारखे स्वामी हत्येचें पातक
 शिरावर धारण करणारे आहेतच ! हर ! हर ! !
 ईश्वरा, तुझी लीला अगाध आहे. (संतापून) अरे
 चांडाळा तूं कोण आहेस !

राणाखान—नहीं ! नहीं ! सिपाहि बावा, मैं
 तुमारेही तरफका एक मुसलमीन भिस्ती हूँ ?
 और मुजको रानाखान कहते है ! देखो किसम-
 तका नविस्ता बडा अजबू है ! दिलके बेकरा-

रोंसे और घुस्सेसे चारो तरफ बह्यकाये हुये इंगारसे तुमारे दिलकी तौर जो कभी कजाने घेर लियी है, तोभि हरवख्त गमखाना यह बात दिलमे लाके तुमारे दिलका ऐसा समझ होगाके उतावले दिलसे कुछभी होनेका नही ! (पायावरची जखम पाहून) हाय ! ए कितनी भारी जखम लगी है ! (जखम बांधू लागतो)

पाटील—भाई ! अब उस जखमको काह्यके लिये बांधता है ? यह मेरे कलेजेपे हुवे जखमको इस खंजरसे जियादी बढाके, यह निकंमे और वहोत थोडे जीके रहेले आशनाको एकदम बंद कर दे ! बातको फिर तेरे इस् अह्यसानकेलिये दुसरे जिंदगीमे मै तेरा बहोत सरफराज बन जाउंगा.

राणाखान—सिपाहिवावा ! मै तुमको यकीन कहता हूं के, खुदाने तुमारी ज्यान बचाई है, इसमे कुछ तोभी इसके दिलकी आशना होगी ! वास्ते मै कहता हूं के, तुम् अपने दिलको जो कभी थोडे बिच्यारसे ठिकनपे लावोगे तो बने हुये आफतके लिये क्या करना, ये तुमारा तुमारे दिलकोही समजमे आवेगा.

पाटील—अब मेरे हाथसे क्या होनेका है ! मै इसतोरका कम तखदीर इनसान ! मुझसे जानवर बहोत अच्छे ! रानाखान ! यह बने हुये गमगीन

और कठन करतबका बदला लेके मैं अपने बाप दादोंके अफसोससे अलग बनजाऊंगा ऐसा तुमारे दिलमे आता है क्या ?

रानाखान-बेषख्, मेरे दिलको इस रुबाबको देखके ऐसा यकीन हुंवा, इसलिये मैंने तुमारा हात उपरसे पकड लिया ! इसलिये मैं कहता हूँ के आप मेरेसाथ मेरे बैलके उपर बैठके चलो.

पाटलि-आछीवात है ! तुमारे मर्जी मुवाफक मैं कुबूल हूँ ! मगर, वो मेरा दिलका साथी जानवर किधर है ? हाय हाय !! वो देखो उदर किसतोर पडा है ! (आत्मगत) अरे इमानी प्रणया तूच ना मला त्या रणभूमीपासून वांचवून एथपर्यंत आणलेस ! खरोखर तुझ्या सारखी इमानी घोडी आतां मला पुन्हा मिळणार नाही. ज्याप्रमाणें माझे पूर्वज माझे हें लाजिरवाणें तोंड पुन्हा दृष्टीस पडणें नको ह्मणून स्वर्गी आपले डोळे घट्ट मिटून बसले असतील त्या प्रमाणेंच तूंही आतां या कृतघ्नाचे मुखावलोकन करणें नको ह्मणून हा लोक सोडून परलोकची वाट धरलीसना ? अरे विश्वासू प्राण्या, तुझ्याच जोरावर आजपर्यंत मी कित्येक शत्रूंचे कंठ छेद केलेना ? माझ्या लाडक्या जर त्या वेळीं तूं नसतास, तर त्या रणकंदनांतून मी एथपर्यंत जिवंत आलो असतो कां ? (उघड)

खैर रानाखानभाई ! आब चलो एक वरत मेरे इस दिलज्यान घोड़ीको आखरकी नजरसे देखके उसका बोसा लेके बाद चलें जाएंगे.

प्रवेश पहिला समाप्त.

प्रवेश दुसरा.

स्थल:—पानिपतचें रणमैदान.

पात्रें:—(अहमदशाहा अबदल्ली विश्वासरावाचें प्रेत मांडीवर घेऊन बसला आहे व त्याचा एक सरदार गुलामकादर आणि नारोभगवंत व उमरावगारि गोसावी बाजूला उभे आहेत, असा प्रवेश उघडतो.)

अहमदशाहा—हायरे परवरदिगार ! इसतो-रका ये खुबसूरत पुतला के, जो अपने खुब-सूरतीसे सिछन्सित्वन्सेभिआला, और दुनियाके पडदेउपर अपने मर्दुमकीका उजियाला पाडनेवाला चमकसे भरा हुवा तजेलादार दूसरा सुरजही अल्ला तुने पैदा किया होके, इस तन्हांके यह जवान नजाकती बदनके उपर हामारे यह दगा-बाज, कमतरान, करडे मुसलमानिकों हल्ला करनेकी उफूलत दिया ! जिन कमजादोनें यह इस-तौरके कमाल नजाकती गुलके मुवाफक बदनके-उपर हल्ला करके उसीके दिलज्यान प्यारे और-

तक़े दिलरमानेकेचमनके उपर आफत डाली, और उसके जिंदगीको बरबाद कर डाली, उस खानदानी गुनभरी खियाकतवान नाजनी परीने इस तोरकी अफलागकी कजा आपने सरके उपर पडेली हवाल सुनते हम दगलबाज, बदखतर मुसलमीनोको दिलसे काह्यल होके हाजारो गालि-याके कोरडे खेंचके किस तहां दिलकी बेकरारी किई होगी ?

गुलाम—गरिबन्नवाज ! जो हुवासो अछा हुवा है ! कयौंके इन मरेठोनें आजदीन तख्के हमको बहोत सताया, और तकलीफ उठाने लगाया, उसके लायक बदला खुदाने उन्को दिया, उसमे क्या बुरा हुवा है ? सरकार, आपने फौजमे बडे-बडे लढव्हये रनसूरसरदार सिपाही के, जो एक वख्त रनमैदानमे आपने मर्दुमकीसे करडा आवाज करने लगे के, इन मावलोंकी ताबियत घबरा जातीथी, हाथमेके हतियार फेंक देके चारों तरफ भग जातेथें, वोहि यह मावले दो चार लढाईमे उन्की सरसी होनेसे इत्ने मगरूर होगये, और शेखी बताने लगे, हम्को निकंमे समजने लगे, यह बात खुदाको किसतोर मंजूर होगी ? सरकार; मै इस लिये कहताहूं के, आप आपनेदीनको बढानेके लिये तहाजिंदगी तकलीफ उठानेका यकरार

किया होके, दुष्मनकी इस्तोर तारीफ करते बैठते हो, और हम्को नाहक खामी देते हो !

उमरावगीर—अय् नामदौं !! ऐसेहि तोरसे तुम् अपनी मर्दुमकी गजवाके अपने रनसुरीसे नियतका निशान फडकावोगे ? अबे इसतन्होंके यह कमतरीन बिचार तुमारे दिलमे किस्तौर आता है ? कैसा तुमारा पथर सरीखा कठन कलेजा है ? मुझे यकीन है के, जो कभी आज तुमारी फत्ते हुयी है, और हम मरेठोंको पुरा तडाखा बताया है, तोमी इसके आगे तुमारे दिलमे इस तन्होंके कमतरीन सलाहको ठिकान देवोगे और इसतोरकी पथरके कलेजे की करतबगारी करोगे, लो यकीन है तुमको अब फिरसे तुमारी बिना फत्ते होते, दोजखमेके तमाम किडोंसे भरेहुवे मैलोंके खाईको हासल करना पडेगा. इसलिये कहता हूं के, जो कुछ करनेका होगा सो बिना यकीन छोडते खुदाको प्यारसे मंजूर होगा ऐसाहि करना चाहिये. कयोंके खुदाको सब इनसान सरीखे है, और किसीको वो जुदाई करता नही; वास्ते कहताहूं के, खुदाने मेहर करके आपकेपास इनसानका जो कुछ थोडा अखत्यार रखा है, उसे जो कभी आप फेंक देंगे ओर कमतरीन बदकारी करने लगोगे तो फेर कैसा होगा ?

यकीन है के, हम आपके दुष्मन तो है; मगर खुदाने बडे तकलीफसे बनायी हुयी इनसानकी मूरता जो कभि आव' फकत दुष्मनीसे बरबाद करने लगोगे तो परवरादिगारकी आपके उपर करडी नज़र होनेकी नही क्या ? हायरे भगवत्, तेरी यह करामत तमाम ख्यालमे आईके जानकी तोर बडी चलाख होके, एक पलख तोभि चेन-तरावटमें ज्यान बहक रहती है, और आराम पाती है. जिस शहजादोने फुलोंकी बिछायत करके दिल रमानेके लिये मेहेलमे हामेषा इष्कका मजा लेते खबसुरत उमर लायक औरतकेसाथ रतन जडावके पलंगपर आरामसे निंद लेना, वोहि यह बिसवासराव अबतक् जिस्के मूपर मूछ निकली नही, इसतोरके यह आला खबसुरत गुलखूने तुमसरीखे करडे, हटले मुसलमीनोकेसाथ अपने देसके और धरमके आशनासे चढायीं करने खातर रनमैदानके बीचमे आके, वोहि बिछोनेपर निंदलेना क्या ? किसतोरका ये गजब ? हूज़ूर, अब यह मुरदा मेरे हावाले करदेना, फिर हमारे धरमके मुवाफक मै आखरका इतला कर डाल-ताहूं !

अहमदशहा—नाहि, यह खबसुरत पुतळा जो कभि लडाई होनेके पहिले मेरे नज़र आता, तो

एकदम उसको जिंदा पकडके आपने कंपूमे चला जाता. फिर सब दखन मेरे आखत्यारमे आगयीथी! मगर अब कौनसा इलाज है? आय परवरदिगार, तूं बडा रहेम्वाला, झूटेका नाम्भि तेरे पास नही, और सब इनसानोपे सरीखी रेहम करनेवाला, होके ये ऐसा दिलमे हाय हाय, पैदाकरनेवाला मोहरा, सब सरदार रनसूर मरेठोंका कलेजा, और हिंदुओके रियासद्का सिरताज यह दुनियामेसे उडाके बेहेस्त पहुंचानेकी आशना, हामारे लोगोंके दिलमे कैसी पैदा किई ?

गुलाम—खुदावंत, पहिले लढाईके भीतर दुष्म-नोकी औरता बचे और दुसरे कहिएक मर्द आपने ताबेमे मिलगये है, उन्का क्या करनेका, उस्का हुक्म होना.

अहमदशहा—पहिले वो रहिनेदे, ऐसाहि चला-जा, और जिस्ने यह गुलाबके फूलको जबर-दस्तीसे गिराके बरबाद किया उस्का तलाश लगाके इस घडीको इस्को मेरे रूबरू ले आव. फिर वो कभी मेरा पिसर होगा तोभि बेहेतर है, उस्को जल्दलाके मेरे साम्ने खडा कर, बाद उस्को यह शेरके नखांसे छीलके, उस्के बदनके टुकडे टुकडे कर डालताहूं; ज्या, जल्द ले आव, नही तो तुम सबको तोफके सूसे बांधके उडाताहूं. चख

निकल जाव. (गुलाम जातो.) . वाहवा ! यकीन
जिसतोर अफलागमे चांदनीया षमाकेमूजव
चमकती है, लेकिन् उस्मे एकही बडा मेहताब
आपना धीमा उजाला च्यारोतरफ फैलाता है उस्
मुवाफिक दुष्मनोके सब फौजके जमावमे यह इतनाहि
लाल आपने उजालेसे चूमकताथा, सो नामोहरम
होनेसे सब जाय च्यारोतरफ आंधेरा बनगया है.

नारोभगवंत—बादशहा, अब इस दिलदार
नीयतवालेके वास्ते कितना अफसोस करोगे ?
आब चाहेसो करो मगर एक वख्त हंवामे हवा
मिलगई, फिर वो पहिले मुवाफिक जुदी किसतोर
नज़र आवेगी ? वास्ते कहंताहूं के यह मुरदा मेरे
हवाले करदेना बाद उस्का आखरका मामला हमारे
धरम रिवाज मुजब कर डालताहूं, अब इस सुरजका
अजवाला आखरका जाता रहा, सो अब फिर कभी
नज़र आनेका नही.

अहमदशहा—नही, इसमेरे दिलजान शहजादेको
मै आपने पाससे कभी दूर करनेका नही. इस्के पेटमे
घांस भरके हमेशा मै आपने पास रखा करुंगा.

उमरावगारिः—हुज़र ! अब यह मही पास
रखनेसे कौन्सा फायदा है ? हमेशा आपके पास
रखनेसे आपके दिलकी हालत दिवाने मुवाफिक
हाके आपका अनाजभी चलनेका नही, वास्ते

कह्यताहूं के, आपने हमारे गुजारिषको कुबुल करना.

अहमदः—गुसाई ! तुमारा कह्यना सब यकीन है; मगर तुमने च्याह्य इतनी गुजारिष कियी अगर्च्य कोशिष कियी तोभि मै इस गुल्को तुमारे कब्ज कबी देनेवाला नही. यह मुरंदा मै आपने मुल्ख ले जाउंगा.

उमरावगीरः—हुजूर ! आप क्या कह्यते हो ? पुरा बिचार करो ! मै यकीन कह्यता हूं के यह मुरंदा मै आपने तरफ ले जाइंगे इस्मे बिलकुल षख नही ! इस् मुरदेके वास्ते मेरे वाकी रहेले देडसो गुसाईके साथ यह नारोभगवंत और मै उमरावगीर दोनो सिपाईके बच्चे, तुमको, तुमारे सब आफसर और लष्करके साथ जंग करके सबकु विना दोजख पहुंच्ये दिये, यह मुरंदा इस जायसे कभी न हिलाने देउंगा ! मारेंगे अगर्च्य मर जाइंगे ! यही हमारा यकरार है ! फिर कहिये आपना क्या कहना है ?

अहंमदशहाः—देखो इसतोर करारपे आनेकी कुछ जरूरी नही है. अब मेरे हातसे तुमारा कुछ भी होनेका नही. वास्ते तुम इसतौर जान लेनेके और गमानेके वास्ते कयौं तयार होते हो ? यह इस् गुल्का मुरंदा समालो, और आजके आज.

इस्की आखरकी वासदा लगावो. मै अब् कंपूमे ज्याके इस्के आखरके कारभारके वख्तको तीनसो तौफकी सलामी देनेका होक्म् करता हूं, और मैभि उस वख्त वहांपे हाजीर रहुंगा. आप कंपुमे ज्यानेके बाद एक म्याना और उम्दा लिवाज् भेज देता हूं. वो इस्के बदनपे चढाके इस्को जलादेना.

उमरावगीर:-वाहवा ! आप जातके मुसलमीन होके, दिलकी कमाल आश्वासे रहेम बताई, इसलिये आपके उपर आफलागमेसे परियोके हातसे फूलके गोटे गिरिंगे इस्मे विलकुल शक नही.

अहमद:-बहोतखुब ! आव मै चला जाताहूं और कहे मूजब सब चिजे भेज देता हूं !

उमरावगीर: जैसी आपकी भर्जी. (अहमदशहा जातो.) नारोभगवंत, आपण हें प्रेत तर मिळविलें. आतां याचा ठरल्याप्रमाणें प्रेतविधा उरकून, पाटीलबोवांविषयीं चवकशी करून नंतर पुण्याचा रस्ता सुधारायचा ! कसेंकाय ? असेंचना ?

नारोभगवंत:-आपलें हणणें मला कबूल आहे.

(पडदा पडतो.)

प्रवेश दुसरा समाप्त.

प्रवेश तिसरा.

स्थल--आडरान.

(अन्नपूर्णा व तिची दासी गिरजा एका झाडाखाली बसल्या आहेत.)

अन्नपूर्णा:—माझ्या प्रालवधाची आतां मात्र सीमा झाली । देवा मी तुझा असा अपराध तरी कोणचा केला होता कीं, त्यांची व माझी त्या, नकोगवाई अंगावर शहारेच उठतात. काय मेल्यानीं आमच्या हिंदूच्या सुरेख सुरेख बायका पोरं, दासी, दास करून काबूल कंदाहारला नेलीं व बाकीच्यांचे रांगेनं उभे करून सपासप शिरछेद केले. खरच गिरजे, त्यावेळीं तो उमरावगीर आपले नारोपंत व तो आपला शिपाई मल्हारी जर तिथें नसते तर आपली ही इतरांच्या सारखीच स्थीति झाली असती नाहीं ? गिरजे विश्वासरावांनां गोळी लागल्यावर महातानें सैन्याचा धीर सुटूनये झणून तें प्रेत हातांत बंदूक घेतलेलं. हौदयार्शी रेशमी रशीनं कसं चातुर्यानं वांधून ठेविलं होतं तें-ही तूं वधितलं असशील । कितीतरी वाई आमच्या लोकांचा धोरणीपणा व सम्रयसूचकता ही । काय ग, पुढें त्या अहमदशहा दुराणीनं हत्तीला व महाताला ठार मारून तें प्रेत आपल्या लोकांनां नीट जपून ठेवण्याकरितां सांगितलं त्यांत त्याचा

काय वरं हेतू असेल, अथवा त्या दुष्टाच्या मनांत त्या मृत शरीराचे हाल तर करायचे नसतील ना ?

गिरजा:-बाईसाहेब आतां त्या गोष्टींचा विनाकारण शोक करण्यांत अर्थ तो काय ? आपल्याला आपल्या मालकांची काय दशा झाली आहे त्याबद्दल अगोदर शोध नको का करायला.

अन्नपूर्णा:-ते तरी कशाला पाहिजे आतां ति । कडली व माझी गांठ पडेल असें स्वप्नांत सुद्धां आणायला नको. ते एका नाल्यांत पडले व घोडी ही मेली; परंतु आयुष्याची दोरी जबर असल्यामुळे एका भिस्त्यानं आपल्या वैलावर घालून त्यांस नेलं हें आपल्याला मघाशिच कळलं ना. मग ?

गिरजा:-अहाहा ! बाईसाहेब काय सांगु तें त्या रणकंदनाच्या वेळचं महाराजांच्या आंगांत भरलेलं स्फुरण, वीरश्रीनं पूर्णालिंगन दिल्यामुळे त्या मुखकमलावर आलेलं तें तेज आणि शत्रूंचीं वक्षस्थलं विदारण करण्याच्या इच्छेनं हातांत सज्ज करून घेतलेलं तें धनुष्य ! मलातर प्रती शंकरच शंभुरामुराचा वध करायला सिद्ध झाले आहेत कीं काय असं त्या वेळेस वाटलं !

अन्नपूर्णा:-खरंच गिरजे, मला ती शंकर मूर्ती पुन्हा वघायला सांपडेल का ? अग, जेवढ्या उपमा तिकडे घाव्यात तितक्या थोड्या-

च ! (रडूं लागते.)

गिरजा:-बाईसाहेव हें ऊन पाहिलंत का किती झालंतें ! आपण जर नुसत्या शोक करीत या जंगलांत राहिलात तर आपला पुढचा कार्य-भाग आपल्याला उरकता येईल का ? ह्मणून ह्मणते, कीं आपण जितका लवकर रस्ता आटपेल तितका आटपूं. ह्मणजे सरकार याच रस्त्यानं पुढें गेले आहेत, तर त्यांची व आपली लवकर गांठ पडेल.

अन्नपूर्णा:-गिरजे, आतां कसली गांठ नी काय. या उपर भेट होण्याची आशा धरणं ह्मणजे निव्वळ वेडेपणा आहे. कारण ज्या मनुष्यानं त्यांनां वैलावर घालून नेलं, तो तर मुसलमान आहे असं त्याच्या त्या राणाखान नांवावरून स्पष्ट दिसतं; आणखी हे यवन तर आह्या हिंदूच्या हात धुऊन पाठीस लागले आहेत. तेव्हां अश्वासन देऊन त्या मेल्यानं फसवून पुन्हां पानिपतास त्यांच्या गोटांत त्यांस शिरच्छेद करण्या करितां नेलं नसेल कशावरून ?

गिरजा:-आपण वीरपत्नी असून असं भ्यावं ? आपला जर तसाच समज झाला असेल व होणं ही रास्तच आहे. तर त्या माझ्या व त्या तुमच्या सांगानीं एकमेकींना एकदम धडा वेगळ्या करूं;

हणजे ज्याप्रमाणें त्यांनां मुसलमानांनीं पुन्हां पकडून नेलं आहे, त्याप्रमाणें आपल्या वर तरी प्रसंग थायला नको ! मग कसा काय आपला विचार ?

अन्नपूर्णा:-विचार कसला ! भग मी शूराची वायको आहे. शिवाय आपल्या बरोबर ज्या वायका लढाई बघण्याकरितां आल्या होत्या त्या तर बहुतेक सर्व धाराक्षेत्रींच आपले देह ठेऊन मुक्तीला गेल्या. असं असून आपण आपलीं हीं खग्रास ग्रहणं लागलेलीं तोंड दाखवायाला दक्षिणेंत जावं काय ? धिक् आपलं जिणें ! शिवाय आपल्या गोतापैकींहीं सर्व माणसं शत्रूंनीं छाटून टाकिलीं असं तूं हणतेस, तेव्हां आतां जिवंत राहण्यांत कांहीं अर्थ नाही असंच मला वाटतं. गिरजे, युक्ती खरीच नामि काढलीस. याबद्दल तुझी तारीफ करावी तेवढी थोडीच. चल हो तर तयार, ही बघ मी आपली सांग उपसली.

गिरजा-बाई साहेब, पुढलं कृत्य उरकण्याच्या अगोदर मला अर्धी शेवटलं आपल्या पायांनां कडकडून भेटूं द्या हणजे स्वर्ग लोकीं हीं, ही गिरजा अशीच आपल्या सेवेत हजर राहील. (पाया पडते.)

अन्नपूर्णा-हं ! हो तयार !

गिरजा-ही पहा झालें. पण घाव एकदम पंडले पाहिजेत.

अन्नपूर्णा—माझ्याबद्दल विलंकूल काळजी करूं नकोस. तूं मात्र संभाळ. घे देवाचं नांव. जयः—
(एकमेकींवर तलवारी उगरतात तों नारोभगवंत व गोसावी येतात व गिरजेस ठार करितात.)

गोसावी—अन्नपूर्णाबाईसाहेब, कोण हो ही तुमच्या जिवावर उठली होती ? महाराज सुखरूप आहेत. चला मी आपल्याला त्यांना भेटवितो.

अन्नपूर्णा—कोण, उमरावगीर ? काय केलंत हे ! त्या माझ्या गिरजेला उगीच ठार केलीत.

उमरावगीर—असें कसें होईल ? तिनें आपल्यावर तलवार उगारलेली पाहून मी तसें केले.

अन्नपूर्णा—फार मोठी चूक केलीत ! तिच्या सारखी इमानी दासी पुन्हा कधी हो मिळायची नाही ! ती होती झणून तर मी इथवर सुखरूप आले ! असो झालं तें झालं ! पण हे कोण ? नारोभगवंत ? पण काय हो, महाराजांची कांहीं हकीकत कळलीका ?

नारोभगवंत—विश्वासरावांच्या प्रेताचा अंत्य विधी अहमदशहाच्या मदतीनें तीनशे तोफांच्या सरवत्तीनें उरकून पाटिलबोवांच्या शोधाकरितां आह्मी निघालों, तों वाटेत पाटिलबोवा एका भिस्त्याबरोबर याच रस्त्यानें पुढें गेले व ते सुखरूप आहेत अशी खात्रीलायक बातमी आह्माला मिळाली आहे.

अन्नपूर्णा—खरंचना पण हें ?

गोसावी—अगदी खरें ! पाटिलबोवा याच रस्त्यानें पुण्याकडे गेले असा मला पक्का तलास लागला आहे ! बरें पण या मुडद्याचें काय करायचें !

अन्नपूर्णा—इथेंच जाळून टाकला पाहिजे ! करा तयारी.

गोसावी—ठीक आहे !

अन्नपूर्णा—बरं चला मी थोडा वेळ त्या शंकराच्या देवळांत विश्रांती घेते. तोंपर्यंत दहन विधी उरका व मग उज्जनचा रस्ता धरूं ?

गोसावी—जशी आपली मर्जी ?

पडदा पडतो.

(प्रवेश तिसरा समाप्त.)

प्रवेश चौथा.

स्थल:—पर्वती नजीकच्या छावणीतील एक खांपेट.

पात्रे:—राणाखान एकटाच विचार केरात बसला आहे.

राणाखान—उस नालेके पाससे निकलके यह परवती नज्दीक के झोपडीमे आके रहिनेको आज आंदाजसे दसदिन हुये. आजदीनतखके, मै और मेरा लंगडा सिपाही, ऐसे दोने बडे मजामे यह झोपडीमे रहे है; मगर परसुके दिनसे वो किधर जाता रहा है, उसका आवतखके पता नहीं. ये क्याबात है ? पेसवेकी मुलाखात न होती तो न चलता क्या ? माधवरावपेसवेकी सवारी परवतीको आईथी, उसवरुतको उन्के साथके खिजमतगार के साथ उसने ज्यो बाते कियी, वो नकियी होती तो क्या होता ? खैर उधर जाके, पीछे आते वरुत रस्ता भूल गया ऐसा कल्पना, तो शहरमे ज्याके मैने बहोत तलाश किया, मगर कुछ पताही लगता नहीं. शाम होके सुरज जमीके फानीको छोड चला, अब कांहांतक राहा देखना ! पेस-वेका खिजमतगार बुलाने आयाथा वोह् मुलाखत् तो अवतख् न हुयी होगी ? नहीं. ऐसा किसतोर.

बनेगा ? “आब ही मुलाखत होनेकी है” यह उस खिजमदगारके लब्ज् मैने सुने है. यह मेरा लंगडा दोस्तदार मुलाखत करके पिछे आते वख्त गाडीके अगर्च्य घोडेके तडाकेमे तो नही मिल-गया ! अगर्च्य पेसवे सरकारने गिरफदार करके जेलखानेमे डार दिया नहि ! अगर्च्य रेहेमनझर होके उसे जहागीरदार बनाके नोकर कररखा, और उसीसे मुजको भूलगया ? क्या कौनसा आंदाज करना ? ज्यो कभी वो जहागीरदार बनगया तोभी मेरे साथ दगलबाजी कभी करनेका नही ? (पाहून) खैर, वैसाभी होगा ! वो साला आज दो दीन्न मेरेको फसाके यहांसे निकल गया है ! कुछ फिकिर नही ! कभी तोभी मेरे रूबरू आयगा ! फेर नमकहराम बदमाशको बतायगा मेरा इला-ही तोबा कैसा कठन है वो ! (पाहून) अँ एक्या ! ए मसालका इतना आज्यवालां कायका है, और ये सब हत्यारबंद सिपाहीलोक मेरे झोपडी तरफ काट्यके लिये आते है ? मेरे दोस्तको गिरफदार करके मुजको कब्ज् करनेकेलिये तो आते नही ? अँ एक्या होगा भला ! आनेदे सालियोंकु मेरे आगे ! फेर देखेंगे उसका मजा ! (महादजी स्वच्छ पोषाख के-लेला एकदम येऊन राणाखानाच्या गळ्यास मिठी मारून “भाई भाई”असें झणतो) अबे, कौन हो तुम ? निकलजाव.

काह्यके लिये मेरे झोपडीमे आके बक्वा करते हैं ?
 (महादजीस हिसडा मारुन) ज्याव भाईबीई इधर कुई
 नही ? काह्यके लिये नाहक हमारी ठिटोरी कर
 रहेहै ? तुम यहांसे एकदम निकल ज्याव, नही तो
 इस खंजरसे सबोके सर क्लूम करेगा । (आत्मगत)
 ये क्या अजब कारस्थान है ? मुजको भाई
 कह्यनेवाला मेरे लंगडे दोस्त बिना और कोई नही
 है ! मगर इस्का आवाज पैछानका मालुम होता है !
 येक्या भला होगा ? मै ख्वाबमे तो नही हूं ? विल-
 कुल नही. (स्तब्ध रहातो)

पाटिलबोवा:—आय मेरे प्यारे दिलज्यान भाई,
 आपने मुजको पैछाना नही ? जिस्को आपने पानि-
 पतसे आपने बैलके उपर बिठाके इस पूनेमे लाया,
 और ज्यो परसुकेदिनतख इस झोपडीमे आपके
 पास लंगडा सिपाईथा, सोहि आज पेसवेसरकारके
 मेहेरवानीसे और आपके आह्यसानसे बुलंदिपे चं-
 ढेला यह उज्जनका मालिक महादजीसिंदा है.
 आपके दिलकी खातरी न होती होगी तो ये नि-
 सानी देखीये. (पाय दाखवितो) अब आगया दि-
 लको भरोसा के नहीं ?

राणाखान:—गुस्ताखी मुआफ कीजिये ! मेरी
 वंढी भूल होगई ! आपका सच्चा इतबार बिना
 पैछानते आजदीनतख आपकेसाथ मै बरा-

बरीका रफ्त रखा यह मेरी खता मुवाफ करना.
(पाय धरतो ते सोडवून पाटलि त्यास आलिंगन देतो.)

पाटील:-दिलजानभाई, ये क्या करते हो ? आप मुजको मेरे वापसेभी जियादेवालीद हो ! जिस वखत मै बेहोष होके नालेमे गिरगयाथा उसवखत आपने वहांपे आके मुजको पानी न दिया होता तो मेरी जान कांहासे बचती ? और यहां तख आपने जो मुजको समालके न लाया होता, तो आजका ये सुन्नेका दीन किसतोरसे नजर आता ? आज मुजको जो इतमाम मिलगया है, वो सब आपके मेहेरवानीका बदला है ! मुजको उस वखत महादजीसिंदा समजके आपने मेरे उपर आह्यसान किया नही, मगर एक लाचार बेकार सिपाही समजके कियाहै; अब ये आपने बताये हुये आह्यसानके रस्तेसे चलनेको मै तहाजिंदगी कभी भूलनेका नहीं. तो भाई, अब मेरे साथ चलना; आजदीन तख जिसतहां मेरे तकलीफके हिस्सेदार बन गये हो उस मुजब यह तुमारे छोटे भाईको हांसल हुये रियासतके इतमामकेभी हिस्सेदार बनजाव ! आपने ध्यारे बैलके उपरकी पखाल निकलके आजसे उसके बदला यह जरतारी झूल मै उसके उपर रखुंगा. चलो, अब मेरे छावनीमे जाके कल् उज्जनको कूच करेंगे.

ये देखिये दरवज्जेपास आपने खातर म्याना तयार है !

राणाखानः—महाराज, मेरे उपर ये आपका निहायत आह्यसान है ! आच्छा, अब वो मेरी वाकल और दुसरे फटेले कपडे मुजको लेनी देव. इतमाम पाया तोभि उन्को छोडना न चाहिये !

पाटीलः—मै वो सब लाताहूं. अब चलीये, म्यानेमे बैठीये ?

राणाखानः—आय परवरदिगार ! तूं लाचारोंका मदद्गार है इस्मे बिलकुल षक् नही. कयौंके मेरा ये जानीदोस्त सरताजका बेकार बन्-गयाथा तोभी फिरसे उस्को तूने बेकार का सर-ताज किया, और उसीसे मुजकोभी ऐष आरामका आजमायष लेनेका वरुत आया. तो हमेशा हमारे उपर इस त्हांकी रेहेमनजर रखके हम लोगोंको और किसीके ताबेदार मत बनाव. इत-नाही तेरे कदम पास मै बडे उल्फतसे 'आर्ज कर-ताहूं ? (पडदा पडतो)

प्रवेश चवथा समाप्त.

दास्यत्व स्वीकारून राहिले. ज्यांच्या नामोच्चारा बरोबर शत्रूची वक्षस्थलें दुभंगून जाऊन त्यांना “ त्राहि भंगवन ” होतें वज्रें रणयज्ञांतली क्रीडा हाच आपला सदोदीतचा उपवनविहार असें मानतात त्यांच्याशीं असला नीचपणा काय ? चला शूरहो, धावा ! तें पहा त्या हरामखोर शहाचें लष्कर मोठ्या डौलानें चाललें आहे; त्याच्यावरं एकदम वाघासारखे तुटून पडून त्यांच्या आतड्या आतड्या लोंबवून हाडामांसाचा चिखल व रक्तांचे-प्राट वाह्यला लावून या भरतभूमीला संतुष्ट करा ! धावा, ह्यणा “ हर हर महादेव ” (सर्व जातात व भ्यालेला अहमदशहा सैन्यासह येतो)

अहमदः—हाय, तोबा, तोबा ! राघुभरारी तो बिलकुल नज्दीक आन पहुंच्या ! अब कैसा करना ! अब मेरा बदन कुछ यह शेरके तडाखे मेसे छुटता नही ! तोभि हिम्मत छोडनेसे कुछभी हासल होनेका नही ! (उवड) आय मेरे धरमके रिशतेदारों, वो देखो वोह् दुष्मन राघूभरारी मगज बिघडे हुवे कुत्तेके मुवाफक आपने सब फौजके साथ आपने लोगोंके उपर दौडके आताहै, वास्ते मैने इशारत करतेही एकदम दीन गजवाके उनके फौजके उपर करो हल्ला और करडालो बिस मिल्हा ! और मै खुद उसभरारीको पकडके उसके

बदनके छिलटे छिलटे उडादेताहूं !

गुलामः—हुजूर आप काहेके लिये इतनी तक-लीफ उठातेहो ! मै जस्को करदेताहूं दुनियाके पार ! मेरे रनसूर लढनेवाले सरदारों ; तैयार रहो ! इस दुष्मनकी फौज आगे आईके एकदम एकदिलसें उसके उपर कसालाकरके पानिपतके लंडाईमें तुम् सबोंके गरमहुवेमगज अबतख थंडे हुये नही, सो इस दुश्मन्के सरकटवानेसे थंडे करो.

अहमदः—नही, नही ! यह गनीमको मय दो-जख दहूंच्या देताहूं ! कयोंके, यहि दुश्मन्ने लांहोरके नज्दीक मुज्यको दोवरुत हाटा दिया हाय, इसलिये उस्काबदला खुदबखुद मुजकोही लेना चाहिये. मेरे जवामर्दों, तैयार हो जाव ! वो देखो गनीम आपहुंचा. (दोन्ही फौजा लढतात; मराठ्यांची सरशा होते.)

राधाबाः—(अहमदशहाचे छातीवर गुढगा देऊन) आरे नाहिंजार ! हमारे मुल्खमे दौलतके तिश्न-गीसे आके हमारे हिंदु जातको नामोहरम करने च्चाहताहै ! इस वरुतको मेरी लोही ऐसा गरम होगयाहै के, पांवसे सरतखके सब बदनको इंगार लगी रही हे ! इसवरुतको मेरे बदनमे दस-हजार हाथीकी कुवत आई है; छातीके बंद,

आस्तेनी तुजको देखके भरेले घूसेसे तुट जाती है ! हाय हारामखोर, मेरे रिशतेदार बिसवा-सराव, भाऊसाहाब सरीखे रनसूरकी पानिपतको तुने जान लियी, उस्का बदला आब तेरा गला फोडके इस रनमैदानके जमीको तेरा लोही पिलके लेताहूं ? अबे हराम जादे, अब दुनियाके पार हो ज्यानेकी तयारी कर ! अब तेरी जान लिये बिगर मेरी तिश्गी जानेकी नहीं ! इसलिये तुजको दोजख पहुंच्या देताहूं ! तेरे सरीखा बदकार जमीको भारदेनेवाला आज मेरे हाथसे दुनिया पार होता है, यहदेखके, पानिपतमे जिनकी जान जाती रही है सो मेरे रिशतेदारोंको ज्यानको बेहेस्तमे बहोत आराम होगा ! कर ५ ! अब खुदाकी याद ! मगर नहीं, खुदाकी याद मतकर. तुजको ऐसाही मार डालताहूं ! (कंठ फाडतो)

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थल—फाकड्यांचा दिवाणखाना.

(गंगाधरयशवंत व मानाजी फाकडे शिंदे विचार करित बसलेले प्रवेश करतात.)

गंगाधर—कां सरकार, नानासाहेब वारल्याबरोबर माधवरावांना राज्याभिषेक होऊन, त्यांचे पारेवय असल्या कारणाने रघुनाथरावांच्या हातांत राज्यकारभार आल्याबरोबर आपल्याला शिंदे-शाहीची वस्त्रे मिळणार ह्मणून मी ह्मटले तसे झाले कीं नाही ?

मानाजी—अहो, होणारच ! - या मानाजीराव फाकड्याचे नशिबच तसे बलवत्तर ऊर्फ जोरदार आहे. सरदारी हिम्मतीवान पुरुषालाच मिळावयाची, दादासाहेबांनी महादजीला सरदारी न देतां, या पठ्याला दिली यावरून आमच्या सारखे पुण्यवानपुरुष आहोच कीं नाही, सांगा ?

गंगाधर—यांत काय संषय, आपला प्रतापच तसा आहे. आपण पानिपतच्या लढाईतून पळून परत आलांत ह्मणून काय झालें, शूर तो शूरच.

मानाजी—मग शंका आहे कीं काय ? आमच्या-
सारखे वीरमणी जर त्या प्रसंगीं गैरहजर असते तर
मराठ्यांचें सैन्य त्या ठिकाणीं एक क्षणभर तरी
स्थित झालें असतें का ?

गंगाधर०—मुळींच नाही. आपण होतां ह्मणून
बराच वेळ तरी टिकाव लागला. आणखी त्या
प्रसंगीं आपण आपली मर्दुमकी गाजवलीत ह्मणून
तर आपल्या नावांच्या सनदा दादासाहेबांनीं
आपल्याला करून दिल्या.

मानाजी—अगदीं खरें बोललांत. आतां काय
हवी तशी चैन करून सोडणार. पहिल्याप्रथम
एक जंगी जनानखाना तयार करायचा. आपला
वाडा मोठा आहेच. कसें, असेंच कीं नाही ? बाग
काय अन् बगीचे काय, गदींच करून देतो अगदीं.
मग तुझीच ह्मणाल कीं ऐषआराम, चैनबाजी,
या इष्कबाज हिम्मतवहादुरांनेंच करावी.

गंगाधर०—सरकार आपण कराल तेवढें थो-
डेंच आहे. (आपल्याशीं) काय मूर्ख आहे पहा
सरदारकी मिळाली, एवढी बातमी मात्र कळली,
परंतु एवज अजून हातांत कोठें आला आहे.
आतांच इतका हा बैलोबा उड्या मारयला
लागला आहे, आणखी मग जहागीरी हातांत
आल्यावर काय करील कोणाला ठाऊक. आपल्याला

काय आपली तुंबडी भरल्याशीं कारण. मग तिकडे कांहींका होईना. या फाकड्याला सरदारकी मिळाली खरी परंतु वशिला कोणाचा दादांचा आणखी मध्यस्ती कोणाची माझी, ह्मणजे बहुत करून ती सरदारकी, नन्नाच्या पाड्याकडे लवकरच वळेल ह्मणायला हरकत नाही; कारण आह्मांला व दादानां विचारतो कोण ? आधीं सर्व राज्यसूत्रें दादांच्या हातांत रहातात कीं नाही याचीच शंका. कारण मंत्री मंडळांत तशा प्रकारचीं खलबतें चाललीं आहेत. घोड्यालाच जर रजा मिळाली तर त्याच्या मोतदाराला विचारतो कोण. तद्दत्तच या फाकडे साहेबांची व आमची स्थिती ! या फाकड्यांचें शहाणपण पहा ! ह्मणे पहिल्याप्रथम जनानखाना बनवायचा, नांवाप्रमाणेंच शहाणपण ! आपल्या हातीं येणाऱ्या आधिकाराप्रमाणें, ही दीर्घशहाणी बेअक्कल स्वारी कसें वर्तन ठेवील याची शंकाच आहे ! शंका कशाला ? अधिकाराचा दुरुपयोग होणारच. (उघड) बरें सरकार ! मी घेतो आतां निरोप. घरीं गेलें पाहिजे.

मानाजी—बसाहो ! आतां घर कसलें आणि दार कसलें ! हेंच तुमचें घर. इतउत्तर तुम्ही आमचे कारभारी व आह्मी तुमचे मालक ऊर्फ यजमान.

आतां काय महादजी न् फिदजी सर्व या राजमूर्तीच्या पाद्यकमळीं अगदीं लोळकंड्या खाउन या मर्दाची सेवा करून आह्मी सुप्रसन्न केव्हां होतो ह्मणून वाट पहात जातील. असें होईल कीं नाहीं सांगा ?

गंगाधर०—तें सर्व खरें, पण आधीं सर्व हक्क हातांत तर येऊंद्या, मग पुढील व्यवस्था—

मानाजी—त्याबद्दल तुह्मी मनांत साशंकाचा किंतु सुद्धां आणू नका. ही मानाजी फांकडे लावण्यलतिका मूर्ती अशी लल्लाटवान ऊर्फ नशिवाची आहे कीं, एकदां या बहादुराच्या नांवानें आज्ञापत्र सुटलें कीं तें पुन्हां मागल्या मार्गाकडे ह्मणून गच्छित होणारच नाहीं. बरें तें असो; पण तें, तें आमचें माषुक, त्याचें कसें काय ? तें जर कां आह्वाला आप्राप्य झालें तर मग आह्मी नाक्यवासीं गच्छ केलेच समजा. त्याप्रकर्णीं मनसोक्त द्रव्यव्यय करायला हा पट्टा अगदीं अग्रपादावर उभा आहे.

गंगाधर०—त्याबद्दल आपण विलकूल काळजी करूं नये; तें काम आपलें (आपल्याशीं) आपलें काय ? थैली मिळाल्याशीं कारण. मग ती या भदनमूर्तीवर आषक होवो अथवा न होवो. बहुत करून नकाराकडेच गेलें पाहिजे. कारण स्वारीचें

बोलणें काय, संस्कृत शब्दांची रेलचेल; मग ते शुद्ध कां अशुद्ध बघतो कोण. पोषाख पहा, जसा झोजामल्हार. (उघड), हरप्रयत्न करून मी तिला आपल्यावर प्रेम करायला लावणारच.

मानाजी—खरेंचना पण हें, नाही तर अनृतव-
दाल. पण काय हो आह्मी त्या सुंदरी कृशांगीच्या मर्जीतून उतरलों असें श्रुत केलें तें असत्यना ?

गंगाधर०—असत्य ह्मणजे, खोटें असलेंच पा-
हिजे. आपल्या शृंगारिक चेष्टा, आपला मधुर कंठ,
व आपलें सुस्वरूप हीं कांहीं तिला माहित नाहींत
कीं काय ? शिवाय आपल्या वैभवापुढें इंद्र सुद्धां
कांहींच नाहीं हें ही तिला ठाऊक आहे.

मानाजी—खरेंच कां ? काहो जर ती आमच्या-
वर प्रीत्य करित नसली तर मग काय कृत्य
ऐष्टच आहे. आह्माला वाटतें कीं तुह्मी भक्कम,
लठ्ठ, जाडाभरडा असा आमचा गौरव्य"तिला
प्रात्यदिनी काथिन्य करावा. ह्मणजे मग तिच्या
मानसीं जरी नसेल तरी ती सौम्यसुवर्तिनी
सुवासिन् आमच्यावर लुब्ध होईल. कां, आमचें
ह्मणणें सत्य कीं असत्य ?

गंगाधर०—आपलें ह्मणणें सर्व खरें आहे !
(आपल्याशीं) आतां या मदनमूर्तीपासून लवकरच
उठलें पाहिजे, नाही तर मलाच ती समजून

आमच्यावरच प्रेम कोसळायचं. शिवाय या पा-
ल्हाळांच्या गोष्टींचा काथ्याकूट करण्यांत अर्थ
काय ? (उघड) सरकार येतो मी आतां. कारण
तिच्या खटपटीला लागलें पाहिजे.

मानाजी-ठीक आहे, परंतु ती वस्तू हृदयापा-
सून अस्थीर्य होऊं देऊं नका वरें, वश्य होणेंच
लाभ्यद्रायक आहे. (जातात)

प्रवेश पहिला समाप्त.

प्रवेश दुसरा.

स्थल-रस्ता.

(पाटील प्रवेश करितात.)

पाटील-एकंदरींत मी ह्मणजे इतका कुचकामा-
चा ठरलों अँ. आज माझ्या दोन तीन पिढ्यांनीं
पेशव्यांची एकनिष्ठपणानें जिवाची पर्वा न करितां
हाडांचीं काडें करून इतकीं उत्तम प्रकारें चाकरी
बजावली इतकेंच नव्हे परंतु यजमानाच्या जिवा-
करितां आपले जीव धोक्यांत घालून शेवटीं
प्राणास मुकले. त्यांचाच मी खरा वंशज असें
असून मला सरदारकी दिलेली काढून घेऊन
मानाजीला दिली काय ? वरें यांत त्यांनां तरी
दोष देण्यांत अर्थ काय ? कारण माझ्या अंगांत

माझ्या पूर्वजांसारखी मर्दुमकी नाही, असें त्यांना वाटल्याशिवाय कां त्यांनीं माझी सरदारकी काढून घेतली ! खरोखर नारायणा, आतां मात्र हें मला सहन होत नाही ! ज्याअर्थीं तूं मला निर्माण केलें आहेस त्याअर्थीं माझी तुझ्याजवळ एवढीच विनंती आहे कीं, आतां या अपमानरूपीं यमपुरींतल्या होणाऱ्या दुःसह यातनांतून सोडवून लवकर माझे डोळे मिटिव. अहाहा ! मागलें माझे वैभव डोळ्यांपुढें उभें राहिलें ह्मणजे काळीज कसें फाटून जातें ! अरे माझे हें लाजिरवाणें तोंड माझ्या स्वर्गस्थ पूर्वजांच्या दृष्टीस पडतांच तीं पहा त्यांनीं आपलीं तोंडे पार लपवलीं ! अरेरेरे खरोखर मी तुळशीमध्ये भांगच निपजलों ! अहो पंजोबा, अहो आजोबा, अहो बाबा खरोखर मी तुमच्या कुळांत जन्म घेऊन तुमच्या नांवाला बद्धा लावला. अहो रणधीर प्रतिकृतांत माझे पूर्वजांनीं मी जर तुमच्या तेथें आलों तर मला थोडीशी रहावयास जागा द्याल काय ? काय नाही ! बरें तुमची मर्जी. मी असाच येथें खिचपत पडावें अशी तुमची इच्छा आहेना ? अहो नकाहो नका. असे निष्ठूर कां होतां ? तुझाला जर माझी दया येत असेल तर, तुझी आपल्याबरोबर जें तुमच्या मुत्सद्दीपणाचें भांडार, शौर्याचें गाठोडें,

व शहाणपणाचें पोतडें नेलें "आहे तेवढें तरी या कुलांगाराकरितां खालीं फेकून द्या ह्यणजे त्यावर तरी हा आपलें नष्टेष्टे श्वर्थ परत मिळविण्याची पुन्हा एकवार खटपट करीन ! अरे पण मी असा भ्रांतिष्टासारखा बडबडतो आहे काय ! कांहीं असो. आतां प्रथम आपली बीडकडे जाण्याची व्यवस्था करावी; कारण गोपाळरावपटवर्धन, भवानरावप्रतिनिधी, वगैरे सर्व माझ्या संबंधानें पुण्याच्या दरबारांत भांडणारी मंडळी निजामाकडे गेली आहे, अशी कालच बातमी लागली; तेव्हां आतां तिकडेच जाण्याचा बेत करावा. कारण आतां येथें रहाण्यांत अर्थ नाही; जाऊन प्रयत्न करावा. पुढें आपलें प्रालब्ध.

प्रवेश दुसरा समाप्त.

प्रवेश तिसरा.

स्थल—उज्जनी मधल्या वाड्यांतील महाल.

(अन्नपूर्णाबाई पलंगावर निजलेली व मैना दासी पलंगापाशीं उभी आहे असा प्रवेश उघडतो)

मैना—बाईसाहेब, बाईसाहेब, अजून उठण्याची वेळ नाही कां झाली, कितीवेळ निजायचं,

थंडी नाही कां होणार (अन्नपूर्णा जागी होऊन)

अन्नपूर्णा—कोण मैने, कांग मला हांक मारलीस स्वारी कां आली आहे ?

मैना—स्वारी नाही, पण आपण दुपारपासून इतका वेळ निजलां होता, ह्मणून ह्मटलं कीं दिवसा फारवेळ निजणं चांगलं नाही; थंडी होते.

अन्नपूर्णा—अग मग करायचं काय वेळ दिखील जात नाही; मेलं गाणं विणं तरी कांहीं ह्मण; माझी प्रकृती किनै आतांशा कशी अगदीं बिघडली आहे; मेलं काय तरी, किती दिवस झाले इकडली आठवण सुद्धां होत नाही. कशाला होईल ! अग मेल्या आमचा बायकांचा जन्मच असला, मैने, खरंच सांगूंक तुला, महाराजांनीं दुसरं लग्न करून ती पार्वती घरांत आणल्यापासून तर किनै सगळा वेळ तिच्याकडे घालवितात. मेलं मी काय पातक केलं आहे कुणाला ठाऊक कांहीं सुचत नाही नी कांहीं काम हातीं घेतलं तर त्यांत मन देखील लागत नाही. पानपतांत इतर बायकांप्रमाणें मीही मेलें असतें तर फार नामी झालं असतं. पण तसं कुठलं व्हायला. हे सुखसोहाळे व्हायचे आहेतना ! उगीच मी परत यायच्या भानगडींत पडलें.

मैना—बाईसाहेब, महाराजांनां जर आज मी

इकडे घेऊन आंलें तर मला काय द्याल ?

अन्नपूर्णा—हो, कांहीं तरी मेलं बोलतेस ! इतकी कुठे आहे बाई मी नशिषाची ! अग इतकं जर असतं तर अशी स्थिती कशाला बाई झाली असती ?

मैनाः—हें पहा पण मी ह्मणतें उगीच अशा कष्टना करून त्यांनां कां बरं दोष देतां ? मघांशीं मी सांगितलें तें कबूल आहे कां ! असेल तर सांगा, मी आतां जाऊन घेऊन येतें; इतकं कशाला, मी ह्मणते कीं बोलावणं न जातां जर महाराज आले तर मला काय द्याल ?

अन्नपूर्णाः—अग तसं कुठलं घडायला ! हें दघ जर आज या माझ्या महालांत यायचं झालं तर किनै मी तुला हा माझा कंठा बक्षीस देईन. (इतक्यांत पाटील येतात.)

पाटील—कायग मैने, काय चाललें आहे काय ? एवढ्या पैजान् बक्षिसें कसली चालली आहेत ?

मैना—महाराज, आपल्या येण्याबद्दल नी दुसरं काय ? (अन्नपूर्णेस) बाईसाहेब, द्या आतां माझं बक्षिस मला. ही पहा महाराजांची स्वारी.

अन्नपूर्णाः—मग देतां येईल. एवढी उतावळी काय झाली आहेस.

मैनाः—अगोदर द्या (थांबून) नाहीं तर मग दो-

धांच्या चालतील गोष्टी नी माझी मुळींच राहणार नाहीं आठवण. हणून हणते कीं बक्षीस द्या अगोदर. नाहीं तर महाराजांनां कांहीं मी सोडणार नाहीं.

अन्नपूर्णा:—येवढंचना ? इतके दिवस गेले तसाच आजचा उद्यां तर नाहींना तूं अडवीत. (आपल्याशीं) हो पण उद्यांचा तरी काय नेम. आज किती दिवसांनीं स्वारी चुकून इकडे आली आहे तर आपण होऊन संधी कां दवडावी. (उघड) गिरजे हा घे कंठा. आतां तर तुझी कांहीं आडकाटी नाहींना. (कंठा ते व पलंगाच्या बाजूला उभी राहते. पाटील पलंगावर बसतात.)

० मैना:—(आपल्याशीं जातांना) जोडा कसा अगदीं नक्षत्रासारखा शोभतो आहे बरका ! (जाते)

पाटील:—(हंसत) कां अशा नव्या माणसा सारख्या दूर दूर कां उभ्या ? आज चेहेरा शगावल्यासारखा दिसतो आहे. कांहीं कमी जास्ती आहे वाटते ? छे: बोवा आतां नाहीं आपल्याच्यानें धीर धरवत. उभें किती वेळ रहायचें, आपले तर पाय दुखायला लागले बुवा.

अन्नपूर्णा:—येऊन तरी काय करायचं आहे ? असंच किनै. आठवड्यांतून एकदां तरी इकडे यायचं होतं कां. आहो बायकांनीं असं पुरुषांचं काय घोडं मारलं असतं कोणाला ठाऊक. मेलं

आमचं जिणंच फुफट. हा बायकांचा जन्म ह्यणजे असाच, नेहेमीं कसं होईल नी काय होईल याच विवंचनेंत आमचे दिवस जीयचे. पुरुषांची किती सेवा करा, प्रेम दाखवा, आपल्या जिवाच्या पलीकडे अट्टाहासकरा, पण आमची येवढी तरी दया येते कां ! त्यांतून नवी माणसं ह्यणजे नवलपरिची, आणखी आवडेनं पारखेची ह्यणून घरांत आणलेली; मग मेली आमची ती काय कथा; अन् आमच्याकडे यायची आठवण तरी कशाला होईल !

पाटीलः—हं हं समजलों, एवढी आमच्यावर पुष्पांजली कां चालली आहे ती? हें पहा इकडे तर याल आधीं. (असें म्हणून धरून आणून बसवितो) अहाहा, नुसता स्पर्श होतांच अंतःकरणांत जी कांहीं भयंकर आग पेटली आहे तिचें शांतवन होऊन कशी अगदीं जागच्या जागीं दबून पार विझून गेली. हें पहा, आतां अंत किती पहायचा ? माझा राग का आला आहे तुझाला ?

अन्नपूर्णाः—होः, तेवढं हटलं ह्यणजे झालं ! बरं पण आपली व्यवस्था कशी काय झाली ? इकडेच सरदारीच्या सनदा मिळायच्याना ?

पाटीलः—अग पण तो मानाजरिाव आहेना. दादासाहेबपेशव्यांनीं त्याच्या नांवच्या सनदा करून दिल्या.

अन्नपूर्णा:—अग बाई, खरंच का ! हो पण मी सुद्धां असंच ऐकलं कीं मानाजी भावजीनां जहागीर द्यावी असं पुण्यास दरबारी मंडळीच्या जरी मनांत नाही तरी पण दादासाहेबांच्या मनांत आहे. यांत खरं काय ? पण हे पहा माधवराव साहेब, होळकर, नाना, वगैरे मंडळी आहेतचनां आपल्या पक्षाची ? त्यांच्या पुढे एकट्या दादासाहेबांचें तें काय चालणार. पण तें कांहीं कां असेना. इतके दिवस इकडे कां येणं झालं नाही तें सांगायचं आधीं.

पाटील:—हें पहा कांहीं जरी झालें तरी ओढा हा नदीलाच मिळायचा; तो कधीं समुद्राकडे एकटाच एकदम धांवत गेला आहे कां ? नदीच आपल्या बरोबर त्याला खेचून नेऊन जलनिधीशीं भिडवून मुक्ति देते.

अन्नपूर्णा:—हें पहा मला कनी हीं असलीं खुबीची बोलणीं कांहीं समजत नाहीत.

पाटील:—छे: हो तुझाला कुठलीं समजायला.

अन्नपूर्णा:—बरं मला सगळं कळून मी आपलं उगीच वेड्याचं सोंग घेते आहे, मग तर झालं ना ?

पाटील:—बरें राहिलें, चुकलो, माफ करा ! राग कसा अगदीं त्या नकट्या नाकाच्या शेंड्यावर ठेवलेला आहे.

अन्नपूर्णा:—आणखी कांहीं थोडीशी शार्ल-
जोडीतली—

पाटील:—कशाला ! पर्ण हें पहा आतांशा कर्नी
माझे मन कसें अस्वस्थ झालें आहे. कांहीं सुचत
नाहीं. अम्मळ बागेत जाऊं ह्मणतो येतेस का ?

अन्नपूर्णा:—माझी कुठे ना आहे ! माझी तीच
इच्छा आहे.

पाटील:—मग चलातर ! वः तुमच्या इच्छेवि-
रुद्ध जावें कोणी. नाही तर “ फट ह्मणतां ब्रह्मह-
त्या ” व्हायची.

अन्नपूर्णा:—वरं पण आपण येणार हें पुढें सांगून
नको कां धाडायला ?

पाटील:—कशाला, जाऊंदे कीं कोण जातो
आतां. आपले तर आतां एथून पायच हालत
नाहींत. रात्रभर एथेंच विश्रांती घेऊं झालें. कारण
उदईक एथून निघून बीडमुक्कामी जावें असें मनांत
आहे ?

अन्नपूर्णा:—तें कशाला ?

पाटील:—कशाला ह्मणजे अग खटपट नकोका
करायला ? तिकडे जाऊन पुन्हां कांहीं साधलें तर
पहायचें. नाही तर प्रभुसत्ता. (पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा समाप्त.

स्थलः—फाकड्यांचा दिवाणखाना.

(गंगाधरयशवंत विचार करित एकटाच बसला आहे.)

गंगाधर०—आतां याला युक्ति काय काढावी ? पुण्याच्या दरबारांतून या “फाकडे बहादुरांची सरदारकी काढली व महादजीला दिली” असें इतक्यांतच पत्र आलें आहे. आज सरदारकी मिळते व उद्यां जाते. हें राज्य नव्हे, सर्व पोर खेळ आहेत. बरें पण महादजीला मिळाली यांत वाईट तें काय झालें ! तो त्या पदाला योग्यच आहे. शिवाय त्याच्या सर्व गुणांच्या मानानें पाहिलें तर हे आमचे अतीशहाणे सरकार ह्मणजे “ काहां भोजराजा व काहां गंगाराम तेली ” अशांतली स्थीति. दादा ह्मणजे कांहीं कमी आहेत असें नाही. त्यांच्या हातांतला अधिकार जरी सध्यां काढून घेतला आहे तरी ते हवी ती खटपट करून पुनः आपलें नष्टेेश्वर्य प्रथापित करणार हें खास. पण अर्धीं जो मी आजपर्यंत या स्वारीचा हवा तसा पैसा उपटून चैन मारतो आहे, त्याबद्दल त्याला अंशतःतरी मोबदला दिला पाहिजे. पण याला काय युक्ति काढावी ? (विचार करून) अँः, ही एक युक्ति दिसते खरी; आणखीं तसें झालें ह्मणजे आपला

इष्ट हेतू साधण्यास ह्यणजे फारशी अवधी लागेल
असें नाहीं. हो; असेंच करायंचें । (फाकडे येतात)

फाकडे:—कां कारभारी, चिंतातुर्यसे स्थित
झालां अहांत ! कांहीं अंतर्बाह्य अत्यकटु असें
वैषम्य प्राप्य झालें आहे वाटतें ?

गंगाधर:—छे: सरकार, तशांतलें नाहीं कांहीं.
पण ती आपली नूरजहान—

फाकडे:—बरें मग, तिचें काय ? कांहीं अधि-
कोत्तर वर्तमान्य आहे वाटतें ?

गंगाधर:—तसें मुळींच नाहीं; बाकी थैली
मागते आहे, अन् ती थोडी थोडकी नाहीं.
बरीच मोठी !

फाकडे:—इतकेंचना ! मग तुम्ही अंतर्दामी
इतके भ्रामक कां होता ? एक शतकडी सोडून
एक्याणवशें शतकड्या खर्च करण्याला हे बहा-
दर फाकडे अगदीं अग्रपादीं तात्पर्य आहेत ।
इतकें अंतर्दामी कांप्यमान होण्याचें प्रयोजन्य
काय ?

गंगाधर:—तें असूद्या. पण आपलीं सनदा
पत्रकें जप्त झाली व ती महादजीस मिळाली.

फाकडे:—खरेंच कां काय ? अं अन् असें झालें ?
तर मग आतां या बहादुराचा अवतार सांपुष्ट्या-
प्रत गमन करिता झाला ह्यणायचा ? छे: हो पण

यद्वत् होणें अगदीं असांभव्य आहे.

गंगाधरः—नाहीं सरकार, हें अगदीं खरें आहे.

फाकडेः—सत्यच जर असेल तर असत्य होणें ह्मणजे दुस्तरच नाही कां ? पण हें असें झालें तरी कसें ! छे बुवा आतां आपण तर मृत्युवत् होणार ! कारण आह्मला आतां विचारणार कोण ? पण काय हो तुम्ही ही वस्तु श्रुत कोठें केलीत ?

गंगाधरः—एकली नाही परंतु प्रत्यक्ष वाचली. हें पत्र पहा (पत्र देतो तें वाचून रडूं लागता) सरकार हें काय ? आपणच धीर सोडलात तर मग आम्ही काय करावें ? उठा भागुबाई सारखें रडावें काय ? मी एक खाशी युक्ति काढली आहे. पसंत होईल तर सांगतो.

फाकडेः—काय युक्ति, अन् ती कोणची ?

गंगाधरः—(कानांत सांगतो) उडवायचें न् काय ! मग दुसरा वारस कोण आहे.

फाकडेः—हो, हो ! हें तुमचें म्हणणें सायत्तिक दिसतें खरें ! पण स्थान कोणचें ?

गंगाधरः—सरकार, आतां ते हिंदुस्थानांत स्वारीला जाणार आहेत तर ते जायला निघायच्या अगोदर उज्जनीस आपल्या महालांत निजले असतां उडवान् काय !

फाकडेः—काय, मी स्वतः ? छेः आपलें तर

धाष्टर्च होणार नाही, तुम्हीच करा तेवढें !

गंगाधरः—छेः, आपल्या हातून तर नाही होणार; तें काम उरकायला आपल्या सारखेच वीरमणी पाहिजेत. मी मदत करीन पाहिजे तर.

फाकडेः—असें काय बरें ? करानात तेवढें तुम्ही ? बरें पण केव्हां उरकायचें हें ?

गंगाधरः—अहो ते निजले असले ह्मणजे, जा तेथें आणखी खुपसा जंबिया.

फाकडेः—अन्त्या, त्याच्या बायका असतिलना तेथें. त्यांनीं मोव्यानें कोलाहल्य केल्यावर मग ?

गंगाधरः—त्यांनां ही उडवा.

फाकडेः—छेः, बुवा, दुसरी कांहीं युक्ति काढा; ही नाही जमत.

गंगाधरः—झालें, असें म्हटलें म्हणजे मग पुढलीं सर्व कृत्ये निर्विघ्न पणें तडीस जाणार कशी ?

फाकडेः—बरें बुवा आम्ही करतो. पण तुम्ही आमच्या पार्श्वस्थानीं तिष्टायमान असलें पाहिजे !

गंगाधरः—ठीक आहे तें माझे काम.

फाकडेः—जातो तर मग आतां ! तजविजेला लागतो (परत येऊन पुल्हा) पण तो मार्ग गामिन्या करितां कधीं निघणार ?

गंगाधरः—बहुतकरून दोन चार दिवसांतच

निघतील.

° फाकडे:-बरें, जातो ! पण दुसऱ्या कामाचें
आहेना लक्षांत ?

गंगाधर:-त्या बद्दल काळजी नको ! नूर-
जहान उद्यां आपली म्हणून समजा !

फाकडे:-बास, बास ! मग काय झालेंच माझे
काम ! एवढें काम झालें कीं मग तुमची पैशांची
नुसती चैन करतो ! जाऊं आतां ? जातो अँ !

गंगाधर:-हं, बेलाशक ! (गेलासें पाहून) जा !
बैलोबा खुशाल जा ! महादजीला ठार मारायला
तुला सांगितलें खरें. परंतु त्या ठिकाणीं तूं मेला
नाहींस ह्मणजे पुरे. मेलास तर कटकटच चुकली.
पण नाहीं अजून कांहीं दिवस जिवंत राहिला पा-
हिजेस; माझी पोळी चमचमीत झाली म्हणजे मग
खुशाल मर. मग जर मेला नाहींस तर मात्र कांहीं
तरी युक्ति लढवून तुला ठार करवीन हें खास !
(पडदा पडतो.)

प्रवेश चवथा समाप्त.

प्रवेश पांचवा.

स्थळ—दुभईच्या इंग्रजांच्या छावणीतील दादांचा तंबू.

(रघुनाथरावदादा संचित विचार करीत बसले आहेत.)

दादाः—शाबास, बापू, शाबास ! तुमचे मी उपकार किती मानू ? खरोखर मुत्सद्दी असावा तर असाच. परंतु तो एकटा धूर्त, अक्लवानपुरुष काय करणार ! या शिंदे होळकरांनी मला मदत देतो ह्मणून थापा मारून ऐन प्रसंगी जर फसविले नसते तर त्या हरीपंताचे व नानाचे कांहीं तसे चालले असते का ? या दोन सरदारांनी टाळा दिला तो दिलाच, परंतु गोविंदराव गायकवाड तरी तसे करणार नाही असे मला पक्के वाटत होते; परंतु त्यानेही त्यांच्या सारखीच साखर पेरली. तिकडे पुष्पाकडे मोरोबा फडनवीस, बापुजीनाईक व बजाबापुरंदरे, यांनी ' नाना, हरीपंत, गंगू व तिचा कारटा या सर्व मंडळीस कैद करून बंदीत घालू, व माझा अधिकार चालवू ' ह्मणून खटपट करण्याचे कबूल केले, परंतु तीही मसलत फसली. मी स्वारीवर गेलों असतां एक दिवस माझ्या तंबूत मला एक बापूंच्या सहीचे पत्र सांप-

डलें. तें वाचून पाहून मी त्याच रात्री तसाच झटकन इंग्रजांकडे गेलों. त्यांनीं मला अश्रय देण्यास मागें पुढें एवढें तरी पहायचें होते; मुळींच नाही. इंग्रजांनां लढाई करण्यास उद्युक्त करून एकामागून एक अशीं बरींच शहरें घेतलीं. व कालच हें दुभई शहर हस्तगत झालें. आतां काय, असाच, या इंग्रजांच्या साहाय्यानें प्रथम कोंकण जिंकून नंतर पुण्याकडे जाणार. एकदां सर्वत्र आमचा अंमल बसला, ह्मणजे नानाला व हरिपंताला विचारतो कोण ! शिंदे होळकर वगैरे सरदारांनीं स्वार्थपरायण होऊन पुण्यातील ब्राह्मण मुत्सद्यांचा हेका करण्याची खटपट तर सुरू केलीच आहे; तेव्हां ही एक संधी उत्तम आहे. गायकवाडानें इंग्रजांशीं तह केला, ही बातमी समजल्याबरोबर शिंदे होळकरांनीं नर्मदा पार होऊन गुजराथेंत तळ दिली आहे. शिंद्यानें सहा हजार स्वारांची एक तुकडी मही नदीचे कांठीं धाडिली व आपण बाकीच्या सैन्यासह पावागडचा रस्ता सुधारून दुभईनजीक तळ देऊन इंग्रजांच्या तोंडावर राहिला आहे. कांहीं हरकत नाही. जें पुणें शहर पेशव्यांची राजधानी या नांवानें गाजत आहे, ज्या ठिकाणीं माझ्यासारखे पराक्रमीयोद्धे व बापूसारखे. मुत्सद्दी अजून हयात आहेत व ज्या ठिकाणीं सशाला

भिऊन कुत्रीं पळतात त्याच ठिकाणीं नाना व
 हरिपंतासारख्या अक्कलशून्य लोकांनीं यथेच्छ वाव-
 रावें काय ? मी स्वारीवर गेलों इतकी संधी साधून
 नानानें त्या गंगीच्या काठ्यांच्या नांवानें द्वाही
 फिरवली ? वरें कांहीं हरकत नाहीं; जो मी पूर्वीं
 स्वतंत्रतेनें वागत होतो, तोच मी आतां यांचा बंदी-
 वान होऊं काय ? बापू ह्मणजे लुडबुडे दुटप्पी
 वर्तन करणारे, आणि मी राजद्रोही, असें काय ?
 पाहून घेतों आतां. त्यांनीं पक्कें लक्षांत ठेवावें कीं हा
 राघोबा जोपर्यंत जिवंत आहे तोपर्यंत हरप्रयत्न
 करून पेशवाई संपादन करणार. मग त्यांत देहा-
 वसान झालें तरी बेहत्तर आहे. ज्यांच्या घरचें
 अन्न खाल्लें त्यांच्यावरच उलटता काय ? कांहीं
 चिंता नाहीं. बापूंनीं, शिंदेहोळकरांनां, नानास
 साह्य न करण्याविषयीं कर्णमंत्र फुंकून जराशीं
 लालूच दाखविली कीं त्यांची स्वामीसेवा क्षयाच्या
 भावनेवर जाऊन आमचा फायदा खास होणार !
 मग काय ! पुढारी ह्मणून सराठी राज्यशकटाच्या
 दोऱ्या ज्या ब्राह्मणांनीं सध्यां हातांत धरल्या आ-
 हेत त्यांनां खाड्यांत पाडायला तो किती उशीर ?
 असो, सध्यां मराठी राज्याचें खवळलेल्या समु-
 द्रांत सांपडलेलें ताखूं खेंचून बाहेर आणून, त्याचें
 आपण मालक बनण्याविषयीं तर खटपट करणार

मग पुढें प्रभूसत्तां । एकंदरींत मला इंग्रजांची मदत मिळून सध्यां नेहमीं मिळणाऱ्या जयांवरून तरं असें दिसतें कीं माझे पूर्ववैभव मला पुनरा-
लिंगन दे.....(हुजऱ्या येतो).

शिपाईः—सरकार ! दरबारला जायची वेळ झाली, सगळे टोपीवाले वाट पहात आहेत.

दादा—ओ हो ! बराच वेळ झाला. माझी घोडी तयार करायला सांग पाहूं ? (पडदा पडतो.)

प्रवेश पांचवा समाप्त.

प्रवेश सहावा.

स्थल—जंगलचा रस्ता. (दोन सरदार प्रवेश करितात)

पहिला—काय हो मग पुढें काय झालें ?

दुसरा—पुढें काय. कोणत्याही मनुष्याला मोठ्या पदवीची जागा द्यायची ह्मणजे त्याची परीक्षा नको कां बघायला ! त्या प्रमाणें पुण्याच्या मुत्सद्दी मंडळानें परीक्षा बघण्याकरितां पाटील-
बोवांची माळव्यांत खानगी केली; “ तुम्ही माळ-
व्यांत जाऊन तिकडे बंदोबस्त करून इकडे नि-

घून यावें ” अशा अर्थाचें पत्र पांटीलबोवांस दक्षिणें तून आललें पावलें त्या वेळीं ते उज्जनीस अगदीं निरुत्साह होऊन बीडमुक्कामीं जाण्यास निघाले होते.

पहिला—बरें मग पुढें काय ?

दुसरा—पुढें ते जे निघाले तो त्यांनीं थेट राजपुतान्याचा रस्ता सुधारला. राजपुतान्यांत मेवाड संस्थानांत उदेपूरच्या गादी विषयीं तंट्या लागला होता. राणा राजसिंग मरण पावल्यावर त्याचा चुलता हरशी हा वास्तविक गादीचा खरा अधिकारी नसतां फक्त मनगटाच्या जोरावर गादी बळकावून बसला होता; त्यामुळें तो सर्व प्रजेला न आवडून तेथील कांहीं बलाढ्य व प्रमुख मंडळीनें, रतनसिंग नांवाचा एक नवाच राणा उत्पन्न केला व त्यास कमळनेर येथें गादीवर स्थापून ते हरशी विरुद्ध लढाण्यास उभे राहिले.

पहिला—सगळाच घोटाळा ! बरें पुढें ?

दुसरा—इकडून आपले पाटीलबोवांस तिकडे चाललेच होते. ते जां क्षिप्रा नदीच्या तीरावर तळ देत आहेत, तांच त्या दोन्ही पक्षांकडून आह्वाला मदत पाहिजे अशा मागण्या त्यांच्याकडे आल्या. परंतु पाटीलबोवांनीं रतनसिंगास मदत करण्याचें अभिवचन पूर्वींच देऊन ठेविलें आहे. ही बातमी हरशीच्या लोकांस जेव्हां कळली तेव्हां

त्या लोकांनीं पाटील बोवांच्या छावणविर एकाएकीं हल्ला करून त्यांस उज्जनीकडे पळवून लाविलें.

पहिला-हणजे हणतां काय, पराजय झाला ? मोठी वाईट गोष्ट झाली हणायची !

दुसरा-पाटीलबोवांचा पराजय होऊन त्यांनां जयमिळाला खरा; परंतु तो फारवेळ टिकला नाही. ते हरशीचे लोक लुटी साठीं इकडे तिकडे फिरत असतां पाटीलबोवांनीं त्यांच्यावर असा जोरानें एकदम हल्ला केला कीं त्यांनां जागच्याजागीं गारदच करून टाकिलें.

पहिला-तर हणावा शूर; मग पाटील परतले वाटते ?

दुसरा-छे: हो ! परतात कसले; पुढें हरशी ऊदेपूराकडे गेला ही बातमी समजतांच रतनसिंगाच्या लोकांनीं त्यांच्यावर पुन्हा चाल करून जाण्यास सांगितलें, त्या सरशी पाटीलबोवांनीं चाल करून जाऊन शहरास वेढा दिला. आणि एकलिंगाच्या टेंकडी वरून शहरांवर एकसारखा तोफांचा भडीमार सुरू केला.

पहिला-मग काय, आंतल्या लोकांची अगदा गाळण उडाली असेल ?

दुसरा-गाळण कसली. अहो त्या शहराला चोही कडून जरी वेढा पडला होता तरी एका

बाजूसं मोठां तलाव असल्याकरणानें आरवेलीं
डोंगरा कडून काटक लोक आंतल्या लोकांनां अन्न
सामुग्री पुरवीत होते. या मुळें वेढा बरेच दिवस
तसाच पडला होता. पुढें वेढा अजून उठत नाहीं
असें जेव्हां हरशी यानें बघितलें, तेव्हां त्यानें पूर्वीं
अधिकारावरून दूर केलेल्या अमरचंदास बोला-
वून आणून निरुपायानें त्यास पुन्हां प्रधानकीची
वस्त्रें दिली. तो मोठा दूरदर्शी, कावेबाज व काळ-
वेळ बघून काम करणारा असल्यामुळें, त्यानें असें
बोलणें लावलें कीं आम्ही तुझाला सत्तरलक्ष रुपये
देतो. तुम्ही वेढा उठवून जावें. परंतु रतनसिंगानें
पाटील बोवांस असें सांगितलें होतें कीं, शहर जर
हातीं आलें तर सत्तरलक्षाच्या दसपट पैसा आ-
पल्या हातीं लागेल. तेव्हां पैशांची आशा सुटून
पाटीलबोवांनीं मागणी जास्तकेली; हें पाटील-
बोवांचें कपट अमरचंदानें ओळखून पर्वीचें करार
पत्र फाडून त्याचे तुकडे पाटील बोवांकडे त्यानें
धाडून दिले; व आपले लोकांस बरेचसें उत्तेजन
देऊन मारा किंवा मरा ह्मणून सांगून तो पुन्हा लढा-
ईला सिद्ध झाला. ही बातमी कळतांच पाटील-
बोवांनीं आतां लढणें चांगलें नाहीं असें जाणून पुन्हां
बोलणें लाविलें. त्यांत साठलक्ष रुपये रोख व जाव-
डा, निमच, मोरवण आणि मालोनी हे प्रांत त्यांस ब-

क्षीस मिळाले. त्या प्रसंगी त्यांची पत्नी गंगाबाई, ईस मालोनी येथे देवाज्ञा झाली. तेव्हां तोच गांव तिच्या स्मारका करितां ह्मणून लाऊन दिला; व त्याचें नांव गंगापूर असें ठेविलें.

पहिला—नंतर मग ते पुढें कोणीकडे गेले ?

दुसरा—तेथून जे निघाले ते थेट बीड येथे गेल्यावर त्यांस त्यांच्या या कृत्याबद्दल पुण्याच्या दरबारांतून शाबासकीची वस्त्रें मिळाली, व सरदारकी ही मिळाली; आणि पुन्हां हिंदुस्थानांत स्वारीवर जावें असा हुकूम तत्क्षणीं मिळाला.

पहिला—कां तिकडे काय पुन्हा उप्तन्न झालें ?

दुसरा—तिकडे दतियेकर जाठ फार पुंडाई करित आहेत व 'चौथाई आणि खंडणी यांच्या वाक्या तुंबल्या आहेत त्या देत नाहीं' असें उद्दामपणाचें त्यांच्याकडून जबाब आल्यामुळे माधवराव साहेबांनीं चिरडीला जाऊन त्यांचें पारिपत्य करण्याचा विचार योजिला; व त्यामुळेच तिकडे जाण्याची त्यांनां आज्ञा झाली.

पहिला—बरें चला, वाटचालू लागा. दिवस पहा किती आला तो ! बारा वाजण्याच्या आंत आपल्याला नानांच्या घरीं जाऊन पोहोंचलें पाहिजे.

दुसरा—खरेंच बोलण्यांत बराच वेळ गेला. चला चालू लागा. (जातात)

अंक दुसरा समाप्त.

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थलः— रान.

पात्रेंः—पाटील बोवांची पत्नी पार्वती सरंजामासह उज्जनास चालली आहे.

पार्वतीः—अरे भिमाजी मला थोडं त्या पलीकडच्या विहीरींतून प्यायला पाणी आणून देरे, फार तहान लागली आहे. कोण तरी बाई उन्हाचा कडाका हा !

भिमाजीः—आणतो बाई साहेब (पाणी आणण्यास जातो.)

पार्वतीः—(दुसऱ्यास) कायरे हनमंता, आपण ऐकलं होतं कीं शिरसिंग ठाकूर आतांशें बंडाळी करून आपल्या मुलुखांतिल लोकांनां फार त्रास देतो; तें खरं कायरे ? काय तरी बाई गाड्डीं नाही तीं नवी संकटं गुदरतात !

हनमंता—आई साहेब, उज्जनला जायचा रस्ता मागें राहून चुकन त्याच्याच मुलुखाच्या हद्दींत आपण आलों आहो. तरी पण आपल्याला भिण्याचें कांहीं कारण नाही; आलीच वेळ तर आम्ही मागें घेऊं असें आपण विलकूल समजूं नये.

पार्वती:-छे: तसं मुळींच नाही, पण समज आलीच तशी वेळ अन्तो आपल्या बरोबर बरेच लोक घेऊन आला तर तुम्ही एवढेसे लोक त्याच्या पुढे कायरे करणार ?

हनमंता-वेळ तर येउंदा हणजे मग हा हनमंता आपली कृती हनुमाना सारखी करण्यास कधी ही मागे घेणार नाही. शूराचें खाळेलें अन्न कधी ही फुकट जाणार नाही. (भिमाजी पाणी घेऊन येतो.)

भिमाजी-बाईसाहेब हें पाणी घ्या.

पार्वती-(पाणी पिऊन) हं हाका गाडी (दोन भिल्ल येतात.)

१ ला भिल्ल-कोणाची गाडी आहे ती उभी करा !

पार्वती-अग बाई हें काय ? हनमंता, आतांच तुला हणत होतेंना ? बघ आलीच वेळ. मेले, यम आहेतका कोण, कुणाला ठाऊक ! देवा, आतां आमचा त्रास तुझ्या शिवाय कोणी नाही.

हनमंता-आई साहेब आपण स्वस्थ आसा. आपल्या एका केसालाही धक्का लागूं देत नाही. फक्त गम्मत काय होते ती पहा.

पार्वती-जीव जायची वेळ आली अन् मेल्या गम्मत कसली ! खरंच मी बीडाहून एका वा निघतां स्वारी गेली त्या वेळेला बरोबर गेलें असत

हणजे या वेळीं उज्जनीस सुखासमाधानांत अंसते. पण मेलं हें अरीष्ट यायचं होतंना ? मग तशी इच्छा कुठची व्हायला.

हनमंता-आई साहेब बिलकूल घाबरूं नका (भिड्यास) कायरे तुझाला कोण पाहिजे ? आझी वाटसरूं आहोंत.

२ रा भिल्ल-कोणीकडून आलांत व चाललांत कोणीकडे ?

हनमंता-मोंगलाईत बीड हणून एक शहर आहे तेथून आलों व चाललों उज्जनच्या शिंद्यांच्या लष्करांत.

पहिला भिल्ल-(दुसऱ्यास) कायरे मग हेंच दिसते आहे संधान; चला महाराजाकडे घेऊन (उघडें) पण गाडींत कोण आहेरे ?

हनमंता-कोणीकां असेना तुला काय करायचें आहे ? आपल्या वाटेनें चालता हो. नाही तर विना-कारण प्राणांस मुकशील. (तलवार उपसतों)

१ ला भिल्ल-(तलवार उपमून) कां फारशी जीभ वळवळते आहे, मुकाट्यानें सांगाथचें आहे कीं नाही ? (असें म्हणून गाडीकडे जावयास लागतो तो हनुमंताची व त्याची मारामारी सुरू होते.)

२ वा भिल्ल-(आपल्याशीं) आतां मात्र माझी कांहीं धडगत दिसत नाही; हे मेले भलतीच वासना

धरून आले नसलीले नां ? हो काय नेम सांगावा
जसा राजा तशी प्रजा । ईश्वरा, मी तुझा असा
काय अपराध केला होता ह्मणून हे असलं अंरिष्ट
तूं माझ्यावर आणलंस ! देवा, या संकटांतून
सोडवून जर तिकडली व माझी गांठ पडेल तर
खरोखर महांकाळाला मी सोन्याचा कळस करीन.
(रडूं लागते इतक्यांत शिरसिंग रागावलेला प्रवेश करितो.

शिरसिंग-कोणरे ते माझ्या लोकांशीं झटापटी
करताहेत, दमधरा (असें म्हणून दोनतीन जणांना वार
कहन पाडतो) अरे या गाडींत रडतं आहे कोण ?
(गाडीत पार्वतीला बघून) अँ हे काय ? कोण ही ?
येवढा थोरला झकूपक् पोषाख ! शालून्, दागिनेन्
कोण आहे बुवा ही ?

भिमजी-महाराज या बाई एका शूरसरदारांच्या
पत्नी आहेत. मार्गानं चालत असतां हे दोघे एक-
दम आले व गाडी उधडून बघूं लागले तों त्या
आपण वार करून पाडलेल्यांची व यांची झटापट
सुरू झाली व इतक्यांत आपण आलांच.

शिरसिंग-मग तुम्ही त्यांना बघून कां दिलं
नाहीं ? माझा त्यांनां तसा हुकूमच आहे (गाडीकडे)
चला आंत कोण आहे ते खाली उतरा.

पार्वती-ज्या गोष्टींच मघाशीं मला भय वाटतं
होतं ती येऊन ठेपलीचना ! वरं आतां धीर सोडतां

उपयोगी नाहीं, जशी वेळ येईल तसं वागलंच पाहिजे ! ईश्वरा मला तुझं साह्य अमूंदे एवढंच तुझ्या जवळ माझं पदर' पसरून मागणं आहे (उघड) महाराज ! ही उतरलें, आपलं काय ह्मणणं आहे ?

शिरसिंग—(सौंदर्यानं आश्चर्य चकीत होऊन) (आपल्याशीं) अरे ही देवांगना आहे कीं यक्षीण आहे कीं गंधर्व कन्या आहे, आहे तरी कोण ! अहाहा ! काय ही सौंदर्यप्रभा ! विचारूं का ईला तूं कोण आहेस ह्मणून ! प्रमाद तर नाहीना होणार, विचारावंच (उघड) बा—बा—बाई आपण कोण आहांत ?

पार्वती—(आपल्याशीं) यानं प्रथम बाई तर ह्मटलंन, यावरून वासना तर बरी दिसते; पण नेम काय सांगावा ? पुरुष हे ! वेळीं पशू सुद्धां यांच्या कृतीला लाजतील (उघड) महाराज मी वीरपत्नी आहे !

शिरसिंग—काय ? वीरपत्नी ! अन् मृत्युलोकीच्या कीं स्वर्गलोकच्या ?

पार्वती—मृत्युलोकचीच.

शिरसिंग—खरें कीं काय ? अहाहा ! ईश्वरा ! ही अद्वितीय लावण्यचारुगात्री ज्याच्या पदरांत घातली असतील, तो किती बरें धन्य समजला पाहिजे ? हें पहा, आपल्याबद्दल त्या गृहस्थानीं

- मघाशीं सांगितलें कीं आपल्याला शिंद्याच्या छावणींत जायचें आहे, तर मी ह्मणतो कीं लष्कर इथून बरेंच लांब आहे ह्मणून पांच चार दिवस माझ्याघरीं विश्रांती घ्या, व मग चला.

पार्वती-छेः, मला लवकर तिकडे गेलं पाहिजे, तिकडली प्रकृती फार बिघडली आहे.

शिरसिंग-बरें, आपल्या यजमानांचें नांव काय ? ते माझे मित्र किंवा शत्रु ?

पार्वती-आपलं नांव काय ?

शिरसिंग-मला शिरसिंग ठाकूर असें ह्मणतात.

पार्वती-खरंचका ? मग आपलीन् तिकडली बरीच ओळख आहे.

भिमजी-त्यांनां महादजी उर्फ पाटीलबोवा शिंदे असें ह्मणतात.

शिरसिंग-काय शिंदा ! तो तर माझा पुरा हाड वैरी आहे ! त्याच्या ह्या पत्नी कीं काय ! सूड घेण्याचा मोका तर खूप नामी आहे बुवा ! (तिचा हात धरून) चला, आतां काय, उद्यांच्याच मुहूर्तावर उरकून टाकूंनि काय.

पार्वती-मेल्या कांहीं लाज असूं दे ! इतक्यांतच मेल्या मला बाई ह्मणून हाक मारलीसनां ? चल सोड मला, मेला ह्मणतो उद्यांच्याच मुहूर्तावर उरकून टाकूं !

शिरसिंग-असें काय बरें ! तुला मी आपला दुसरा प्राण मानीन, चल घरीं ! एथें रानांत किती वेळ उभें राहायचें ? (भिमाजीस) कांहो यायचनां ?

भिमाजी-महाराज जो निव्वळ बैलाचीच कृती करूं लागला त्याला बैलोबाच ह्यणावं कां ?

शिरसिंग-(तलवार उपसून वार करण्यास धांवतो) काय हटलेंस ? माझा अपमान्, अन् तो प्रत्यक्ष माझ्या डोळ्यां देखत (इतक्यांत भोपाळचा दिवाण येतो व हात वरच्यावर धरतो)

दिवाण-ठाकूर साहेब ! काय हें ? आतां आपल्या हातून ब्रह्महत्या घडंत होतीनां ! वाः फार चांगलं ! पार्वतीबाईसाहेब, आपण इकडे कोणीकडे आलांत ? अन् हें आहे काय ?

पार्वती-असायचं काय ! तें पहा मेल्याचं कसं खापरासारखं तोंड झालं आहे तें ! मला तो लग्न लावायचं-(जंबिया काढून) याच्याशींच लग्न लावलं असतं चांडाळा ! अशाच गाई शत्रांत गांठून त्यांचा छळ करतोसनां ? मेल्या ! कित्येक पतिव्रतासाध्वीनां भ्रष्ट करून त्यांचे श्राप बोडक्यावर घेतले असशील ! तोंडाला त्या आग नाहीं लागली निलाजण्याच्या ! सत्यनास हो मेल्याचा !

दिवाण-बाईसाहेब जरा शांत व्हा ! मी आपली उज्जनला सुखरूप पोंचवण्याची तजवीज

लवकर लावतो. पण आपण मला ओळखलंत कां ! इतकें दिवस आपलेंच अन्नांवर वाढून सध्यां ज्याला भोपाळची दिवाणगिरी मिळाली आहे तो हा आपला जुना सेवक आहे.

पार्वती-भोपाळचे दिवाण ते आपणच का !

दिवाण-होय आईसाहेब !

पार्वती-खरंच आपण जर या प्रसंगीं इथें अवचीत आलां नसतां तर या चांडाळानं काय अनर्थ केला असतान् कोणालां ठाऊक !

दिवाण-मीही भोपाळला जाण्याकरितां प्रवास-क्रमांतच आहे ! हें पहा ईश्वर व्यसनार्णवी बुडत असलेल्याला कोणच्यान् कोणच्या तऱ्ही रूपानें हात द्यायला तयार असतोच ! बरें चला, आपल्याला श्रम बरेच झाले आहेत ! तर चला मावांत जेवण करून उज्जनचा रस्ता धरूं.

पार्वती-बरं, चला. या उपकाराबद्दल ईश्वर तुम्हाला सुखी ठेवो ! !

प्रवेश पहिला समाप्त.

प्रवेश दुसरा

स्थलः-रस्ता.

पात्रें:-गंगाधरयशवंत विचार करित येतो.

गंगाधरः-पाटिलबोवा ठार झाले, ह्यणजे नूरजहान हस्तगत होईल. अशी फाकड्याला त्याचा प्राण जावा ह्यणून मी सल्ला दिला. पण शेवटीं पाटिलबोवांनीं त्याला कैदच केले; हे तरा त्याच्यावर माझे उपकार झाले आहेत कीं नाहीं ? फाकडा जर त्यावेळीं पाटिलबोवांकडून ठार झाला असता तर आज स्वस्थ हरि हरि तरी ह्यणत बसलों असतो. मग आजपर्यंत उपटलेला पैसा परत करणें कसलें न् काय कसलें. बरें ही स्वारी कैदेतून सुटल्यावर तरी ज्याबद्दल कैदेत पडली त्या गोष्टीची वार्ता सोडून देईल ह्यटलें तर तें कांहींच नाहीं. पुन्हां आपले पहिले पाडे पूढो पंचावन् । बरें पण आजपर्यंत पैशाच्या हावेनें ते वाघाचें काळिज नूरजहान त्याला मिळवून देतो, ह्यणून. थोड्या का मी गप्पा मारल्या, तशांतलीच आज ही एक द्यावी ठोकून. पुढला विचार पुढें । हो ! काल त्याला एक सुक्की थाप दिलीच आहे ! आणतो बरें ! तिला याच रस्त्याच्या मेरलीधराच्या देवळाच्या मागच्या आंबराईत, तुला तिच्या जागां तोच भेटवितों. मग द्या एकमेकांचे जीव, त्या मांगाला तर मुळीच भिती नाहीं. एकदां तूं ठार झालास कीं झालेंच माझे काम ! जावें आतां व द्यावी त्या मांगाला इशारत, (जाता व फाकडा येतो)

मानाजी:—गंगाधर अजून कां बरें आला नाहीं. त्याच्या कालच्या वचनांत कांहीं फसवा फसवी तर नसेल ना ? जर का बच्चम्जी याबहादुराशीं तसें कांहीं केलेंत, तर गोता खाल्लातच ह्यणून समजा ! छे ! पण ही माझी काल्पनिक स्थिति चुकीचीच असली पाहिजे ! आजपर्यंतच्या अनुभवावरून तो तशांतला आहे असें मी कधीं ह्यणणार नाहीं, असो, आतां या वृक्षांच्या संथशा छायेत, कोकिलगणांचा माधुर्य शब्द श्राव्य करीत बसावे ! ठरल्याप्रमाणें तो इकडे येण्यास कर्धाच चुकायचा नाहीं ! वस्तु तर बहुतकरून प्राप्य झालीच असली पाहिजे ! आतां ती सौंदर्यखनी या आंबरीत आली ह्यणजे मानाजीराव द्या मग उडवून बहार ! हः हः हः हः ! फाकड्या, तूं खरोखर लल्लाटवान् आहेस. नाहीं तर कैदेंतून सुटला असतास का ? (गंगाधर येतो)

गंगाधर:—(बघून आत्मगत) स्वारी तर येऊन स्वस्थ वाट पहात बसली आहे. आतां जराशी मजा उडवावी ! (पुढें होऊन) सरकार ! आपल्याला एथें येऊन बराच वेळ झाला वाटतें ?

मानाजी:—दिवाण, वेळ कसला न् काय कसलें आह्मी आपला सर्व देह या कामी कैलासवासी

धाडून देऊं ? आणि ह्मणे बराच वेळ झाला वाटते !

गंगाधरः—मला तरी तेवढेंच पाहिजे आहे ? आपला मनोनिग्रह तसा झाला असला ह्मणजे मग काय ! आकाश सुध्दां आपण पालथें पाडूं, मग त्या यवनीची हो काय कथा ?

मानाजीः—तें जाऊं द्या ! पण ती आली ना ?

गंगाधरः—मग शंका आहे कीं काय ?

मानाजीः—कुठें आहे ? इकडे बोलवा कीं ?

गंगाधरः—अहो इथें नाहीं आली ती ! याच शहरांत आहे.

मानाजीः—मग ती इथें येणार केव्हां ?

गंगाधरः—उद्यां किंवा परवां ! परवां नाहीं आली तर तेरवांच्या दिवशीं खात्रीपूर्वक येईन असें तिनें मला वचन दिलें आहे.

मानाजीः—असें काय ! आतां मात्र तुमचें सर्व कृत्य आमच्या वक्षस्थलीं विंबायमान् झालें ! असल्या फसवाफसवीच्या गोष्टी आह्मांला सांगतां का ? आजपर्यंत बिनतक्रार दाहापासून दाहाला-खपर्यंत किंमतीची मी आपली चीजवस्त तुमच्या नादीं लागून खराब केली. तुमच्या नादानें पाटी-लबोवांस ठार करण्याकरितां गेलों. त्याप्रसंगीं मी स्वर्गीच गृच्छायमान व्हावयाचा पण त्यांचें व

माझे भावाचें नातें लागतें ह्मणून दयाळू होऊन त्यांनीं मला फक्त कैदेतच ठेवले.

गंगाधरः—अन् कैदेतून सोडविलें कोणी ?

मानाजीः—बस करा ! मोठे उपकारच केलेत ! आजपर्यंत चैन कोणाच्या जिवावर मारलीत ? अन् ह्मणें कैदेतून कोणीं सोडविलें ? तुम्हीं असें लौच्य कराल असें माझ्या स्वर्गी नव्हे तर जागृतावस्थेंत सुद्धां मनिषीं प्राप्त झालें नव्हतें. इतके दिवस वाटेल तसें माझे द्रव्य उपरायमान करून माझ्या शरीराला मात्र चितेची काळकळ्य लावून तें घाण करून टाकलेंत ! आणि आतां पुन्हां आह्माला उद्यां, परवां, तेरवां त्याच्या तेरवां अशा लांबवा लांबवीच्या गोष्टी सांगता का ? बस, आजपर्यंत आमचा खर्च झालेला पैसा आमचा आह्माला आतां द्या. नाहीतर (तरवारीला हात घालतो) इथेंच उडवतो.

गंगाधरः—हं ! महाराज संभाळा ! मी एथें एकटाच असेन असें बिलकूल समजू नका ! (हाक मारण्याचें सोंग करतो) कोण आहे रे बहिरे, कुशाबा, चला पकडा ! महाराजांना वेड लागलें आहे !

मानाजीः—(घाबरून) नाही तसें नाही दिवाणजी ! मी आपलें तुमचें मन बघितलें ! आह्मी शूर पुरुष कंदर्पाच्या जाज्वल्य तैखद्यानें कसें

हुलुके झालों आहोंत हें तुहांलां नाहीं का माहीत ?
मग असें काय करतां बरें ?

गंगाधरः—(आपल्याशीं) गर्दभा, असा नीट
शुद्धीवर ये ! (उघड) महाराज, आपणा सुंदर
मोहक रत्नाकरितां पैसा, वेळ व शरीर यांची हानी
करूं नये तर कशाकरितां करावी ! अहो, वेश्या
हणजे देवांच्या बायका प्रतिअप्सराच हणानात !
अप्सरा प्राप्त करून घेण्याला स्वर्गांत जावें लागतें
हें तर आपल्याला माहीत आहेनां आतां ? या
कलियुगांत तें सर्व बंद झालें आहे. हणून त्याचा
लाभ करून घेणेंहीं बंदच झालें आहे, असें मात्र
आपण समजूं नये ! आपल्या सारख्यांवर खूष
होउन त्या कधीं कधीं पृथ्वीवर ही उतरून ये-
तात. मेनका विश्वामित्रावर भुलून पृथ्वीवर आली
होती असें पुराणांतरीं लिहिलेले आहे तें आपण
ऐकलेंच असेल ! तेव्हां मेनकेप्रमाणेंच ही नूरजहान
वेश्याही आपल्यावर खूष झालेली आहे. हणून
च्या आतां स्वर्गसुख ! ती मघांशीं मला हणाली
कीं, “ कामज्वरानें माझ्या वंजाची अशी लाही
होतें नि वाटतं कीं त्या फाकडे बहादुराना जाऊन
एकदम घट्ट प्रेमालिंगन घ्यावें. पण मेला धीरच
होत नाहीं.

मानाजीः—काय हणतां काय हें (आनंदानें)

खरेंच का ती असें हणाली ! छेः कांहीं तरी बोलता !

गंगाधरः—अगदीं असें हणाली.

मानाजीः—मग त्याला युक्ती आहे !

गंगाधरः—ती कोणची ?

मानाजीः—अहो तरुण जोडप्याची प्रथम स्थिति कशी असते तशीच इची स्थिती झाली आहे. अन् दुसरें काय ? याला धीर चेपायला उपाय हटला हणजे कान करा (कानांत सांगतो) असाच रंग एथें ही उडवला पाहिजे ! कां असेंच किं नाही ?

गंगाधरः—काय आपण युक्ती काढलीत पण ? अगदीं बेमालुम !

मानाजीः—काढणारच ! ते सर्व खरें, पण ती आज नाहीना मिळत ? कां मिळतें ? दिसतें, चिन्ह दिसतें आहे ! तोंडावरचा तजेलाच सांगतोन्.

गंगाधरः—पण बक्षीस काय द्याल ?

मानाजीः—मागाल तें.

गंगाधरः—पहा बरें, हटाल सरकार !

मानाजीः—आजपर्यंत कधीं हटलों नाहीं व पुढेंहीं हटायचा नाहीं !

गंगाधरः—फारसें कांहीं नको ! ती तेवढी हतांतली (आपल्याशीं) पण हा आतां ठार मेळ्या-वर याची अंगठी मजजवळ आहे अशी बातमी

लांगल्यावर मीचं घाला ठार केला असें ह्मणून माझ्याच मुस्क्या अवळल्या जातील. नाहीं, पण मी यांचा दिवाण आहे हें सर्वांना माहीत आहेच. शिवाय मोल्यवान अशी याच्याजवळ ही एक अंगठीच राहिली आहे. बाकी तर धुतला गेला आहे. घ्यावी झालें (उघड) आंगठी घ्यावी. ह्मणजे तिची व आपली पाहिली भेट करून दिल्याची माझ्याजवळ खूण राहिल !

मानाजी:— एवढेंचना. ही घ्या ! (आंगठी देतो)
दाखवा आतां ?

गंगाधर:—माझ्यां देखेंत ती आपल्याशीं शृंगार करायला लाजेल ह्मणून मी इथून जातो. त्या पलीकडच्या चवथ्या आंब्यांच्या झाडाखालीं ती बुरखा घेऊन उभी आहे. मी दृष्टीआड झालों ह्मणजे मग, क्रीडेला सुरुवात करा ! प्रसंगविशेषीं प्रार्थनाही करा ! (मनांत) मानाजीपतंगा आतां त्या मांग्याच्या लखलखीत खड्ग जोतीवर तुझी झडप घडून तूं स्वर्गांतल्या अप्सरेचा उपभोग घेणार बरें, तूं मेल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं. (उघड) जातो सरकार, मी सांगितलेले लक्षांत आहेना ? (जाता-जातां मांग्यास खूण करितो.)

मानाजी:—सर्व लक्षांत आहे. (गेलासें पाहून)
आतां जावें पुढें. (पुढें होऊन) हे लावग्य लतिके,

गुणशीले, नूरजहान तरुणी ! हा तुझा दास मानाजी तुझा मुखगांध्य पिण्याची इच्छा करितो आहे ! चल ये, दे याला एकदां कडकडीत भेट ! नको अंत पाह्यला लावूस ! तुला मी शरण आहे ! अहाहा ! कायहा तुझा सडपातळ ठेंगणा ठुसका नाजुक गोंडस गुळगुळीत बांधा ! हे अप्सरे, माझ्याशीं क्रीडा करून मला स्वर्गसुख दे (मांग बुरखा काढून स्वर्गसुख देण्याकरतांच मी हें नग्न हत्यार आणिलें आहे, असें म्हणून पुढें उभा राहतो. मानाजीची बोवडी वळून तो घाबरून जातो. व म्हणतो.) .ना-ना-ही-ही-र-ति-सू-सू-ख नको. मला, देवाधिदेवा, महारुद्रा, जीवदान द्या. आजपासून मी परस्त्री-इच्छा कधींही धरणार नाहीं. सर्व स्त्रिया मला माते समान आहेत.

मांगः—तुझाला जीवदान दिल्यावर उपकारांची फेड कशी कराल ?

मानाजीः—सांगाल तशी !

मांगः—मी ज्ञातीनें मांग आहे. आज तुझाला ठार करण्याकरतां मी शंभर होन घेतले आहेत, त्याच्या दसपट होन मला देऊन गंगाधरयशवंताच्या केंसाला धक्का न लावतां व तुझाला मी सोडिलें ही बातमी त्याला न कळवितां मोठ्या त्वरेनें इथून निघून जावें.

मानाजी:-मला कबूल आहे ! मी आपला पुण्यास जाऊन पेशव्यांच्या पार्शी स्वस्थ राहतो ! मला कोणी नको. (आपल्याशी) वळें गाठून देतो ह्मणून श्रीमंतांच्या पोरानां नादी लावून हे लोक असें धुपाटणें हातीं देतात ना ! यानां भडवे ह्मणतात तें अगदीं बरोबर आहे. एकंदरींत या नादापासून जितकें अलिप्त राहवेल तितकें जगानें रहावें या सारखें सुख नाही (उघड) बरें चल, तुझ्या कबूलाती प्रमाणें मी तुझी फेड करतो व तत्क्षणीं हें शहर सोडून पुण्यास चालता होतो !
(जातात)

प्रवेश दुसरा समाप्त.

प्रवेश तिसरा.

स्थल:-उज्जनीमधला पार्वतीचा महाल.

पात्रे:-पार्वती संचित विचार करीत बसली आहे.

पार्वती:-खरंच आह्या बायकांची जात कोणच्या वेळीं काय करील याचा कांहीं नेमच सांगवत नाही, असं जे ह्मणतात तें अगदीं खरं, अशी माझी, त्या नूरजहानच्या कृतीवरून पक्की खात्री झाली.

तिला इकडून घरांत ठेवायची झाली आहे पण
हें मुद्दाम विषाचं भाडं घरांत आणायचं झालं,
असंच मी ह्मणते. त्या मेलीचा इंग्रजांशीं, नेहमी
पत्रव्यवहार होत असतो ह्मणून मी लक्ष वेळा
तिकडे सांगितलं. पण मदनबाधेनं धुंदी चढ-
लेल्या त्या नेत्रांवर त्याचा कांहींच प्रकाश पडत
नाहीं ! देवा आमच्या घराण्याच्या अब्रूची जर
तुला कांहीं काँव येत असेल तर, रानांमध्ये
कीचक जातीचे वेळू भुंग्यानीं कोरले असतां त्या
नुळ्यांतून वायू वाहून मनोहरसा आवाज निघूं
लागला ह्मणजे हरणं जशीं कान देऊन सलक्ष तो
आवाज ऐकत उभीं राहतात, त्या प्रमाणें माझी
काणी मधुर करून तिकडे माझं बोलणं सलक्ष
ऐकण्याची बुद्धी दे; नाहीतर माझे तरी एकदांचे
डोळे मिटीव ह्मणजे पुढे होणाऱ्या हाल अपेष्टा व
दुर्लौकिक पाहण्याचं व ऐकण्याचं माझ्या नशीबीं
येणार नाहीं. हे इंग्रजांकडून तिला आलेलं गुप्त
पत्र आतां मी तिकडे दाखवून कायतो निकाल
करून घेणार. गुप्त पत्रें पकडण्याविषयीं आजपर्यंत
मी किती तरी खटपटी केल्या पण कालच हे
पत्र कसं अचुक माझ्या हातांत आलं ! असो !
इतकंही होऊन जर तिकडेचे डोळे उघडले नाहीत
तर माझं दुदैव ! (पाटील येतात.)

पाटीलः—कां, काय, विचारं कसला चालला आहे ? चेहरा अगदीं उदास झाला आहे ? पण दुर्दैव कसलें व कोणाचें ?

पार्वतीः—आपणा सर्वांचं न् दुसरं कोणाचं ?

पाटीलः—ह्मणजे काय बुवा ?

पार्वतीः—दुसरं तिसरं कांहीं नाहीं, आपली नुरजहान ह्मणजेच दुर्दैव.

पाटीलः—अलीकडे तूं बिडाहून येथें आल्या-पासून तिचा अधीकच द्वेष करूं लागली आहेस हें चांगलें नाहीं; यापूर्वीं मी तुला या गोष्टीबद्दल बऱ्याच वेळां सांगितलें होतें ना ?

पार्वतीः—मी सुद्धां, ती कोणत्या तऱ्हेची बायको आहे याबद्दल पुष्कळ वेळां सुचवलें होतें कां ?

पाटीलः—असेल ! बरें मग ह्मणणें काय ? पण मी याच का गोष्टी ऐकण्याकरितां तुझ्या महालांत आलों आहे ! ज्या कामांत बायकांची सहाय्या घ्याव-यची त्याच कामांत घेतली पाहिजे; बर्षांवीय नूर-जहान माझ्याशीं दगलबाजी करील असें मला मुळांच वाटत नाहीं. त्यांतून त्या गोष्टीची चवकशी करतां येईल.

पार्वतीः—चवकशी करतां येईल असं ह्मणून स्वस्थ बसण्याची वेळ आतां उरली नाहीं ! आ-

तांच्या आतां त्या गोष्टीचा कायतो निकाल लावला पाहिजे.

पाटील:-काय, आतांच्याआतां निकाल लावला पाहिजे ?

पार्वती:-होय.

पाटील:-संभाळबरें, नूरजहान फितुरी करणारी नाहीं अशी माझी पक्की खात्री असतांना, सवती-मत्सरानें, ती तशीच आहे ह्मणून पुनः पुन्हा तूं मला प्रपादते आहेस ! तर संभाळ ! या गोष्टी-बद्दल तुला चांगलाच पुरावा आणावा लागेल.

पार्वती: एवढेंचना ? तिचान् इंग्रजांचा गुप्त-पत्रव्यवहार चालतो, ती इकडल्या सर्व कारस्थानांच्या बातम्या फोडते व तेवढ्याकरतांच तिला त्यानीं इथें ठेवली आहे ह्मणून जें मीं वारंवार इकडे सुचवीत असतें, तें बिन पुराव्यानं सुचवतें अशी आपली समजूत झाली आहे ह्मणावयाची ? तशी जर समजूत झाली असेल तर मग मी आक्रोडाच्या झाडाला एरंड्या आणणारी आहे असं ह्मटलं असतां चालेल. महाराज, इंग्रजांकडून तिला नेहमीं जीं पत्रं येत असतात त्यांतलंच हें मीं काल मोठ्या दक्षतेनं पकडलं आहे तें आपण वाचून पाहिल्यावर हिच्याचान् कोळशाची आपल्यासं सहज पारख करतां येईल ! (पत्र देते.)

पाटील:- (पत्र वाचून) तिलां घालवून द्यावी एवढ्याकरितांच हें सर्व कुभांड तूं रचलें नसशील कशावरून ?

पार्वती:- हें मी मुद्दाम सर्व कुभांड रचलें आहे अशी जर आपली समजूत होत असेल तर माझा नाइलाज आहे. पण, आपण राज्यकार्यधुरंधर, मराठी राज्याचे आधारस्तंभ व वीराग्रणी, असं आपल्याला ह्मणवीत असून, शत्रूंनी आपल्या छातीशीं कामरूपीं सुदर्शनचक्र जें लावून ठेवलं आहे, त्याचा बोभाट आजना उद्यां केव्हांना केव्हां तरी होणारच; आणखी तसं झाल्यावर मग दुर्लौकिक कोणाचा होईल ?

पाटील:- काय ? दुर्लौकिक ! आणि तो माझा ? पार्वती तूं हें सर्व विचारपूर्वक बोलते आहेस ना ? ज्यामुळें माझा दुर्लौकिक होणार आहे ती गोष्ट तूं मला मी शहाणा असून अज्ञानांधःकारांत बुडालों आहे व कामरूप लोहशृंखलेनें जखडबंद झालों आहे असें समजून, बजावून स्वींगते आहेस ! तेव्हां या सर्व गोष्टी जर खऱ्या ठरल्या तर मग मी तुझ्यावर आतांपेक्षां जास्त प्रीती करीन, इतकेंच नाही तर तुझ्या अर्ध्यावचनांत राहीन; आणि जर खोट्या ठरल्या तर मग मात्र, प्रसंग भयकर येईल याचा नीट विचार कर.

पार्वती:-प्रत्येक ' गोष्ट मी विचार करूनच करीत असते.

पाटील:- (आपल्याशीं) ही जेव्हां वारंवार बजावून सांगत आहे, तेव्हां यांत कांहीं तरी तथ्यांश असला पाहिजे. (पत्र पुन्हा पाहून) काय ? इचें पत्र वेळेवर पोचलें ह्मणून हिला इंग्रजांकडून आभार दर्शक पत्रें ? जिला मी आपलां प्राण असें ह्मटलें, त्या माझ्या नूरजहान सुंदरीचें माझ्याशीं असें वर्तन अँ ! सुंदरी कसली ! ही प्रत्यक्ष राक्षसीण ! माझ्या डोळ्यादेखत माझ्या छातीवर विषदिग्ध-खडकाचा प्रहार अँ ! छे, आतां मात्र हें असह्य होत चाललें ! धमरपंखाप्रमाणें काळे भोर ते तुझे कुरळेकेश तुझ्या मस्तकावर असल्या कारणानें त्यामध्ये नागराजाच्या मस्तकांतल्या अप्रतिम, मण्याप्रमाणें तुझ्याही मस्तकांत तसाच अप्रतिममणीमेंदू असेल असें समजून मी आजपर्यंत राजकारस्थानाच्या सर्व गोष्टी तुझ्याजवळ बोललों, परंतु त्या दिव्यमणिमेंदूत ज्याचा एकच थेंब संपूर्ण जगाचे भस्म करण्यास समर्थ होईल असें महा भयंकर कालकूट वीषच भरलें आहे ना ? हाय हाय ! ! यापेक्षां माझे दुर्दैव तें कोणचें ! माझ्या गुप्तगोष्टी शत्रूला कळून माझे सर्व बेत नेहमी ऐनप्रसंगीं फसतात कसें ? याचें मला

आजपर्यंत मोठें गूढ होते ! जी आजपर्यंत मला केवळ सौजन्याची मुर्तीच वाटत होती, तिने असले हें काळसर्पिणीचें धर्तन चालविलें आहे अँ ! छे, आतां मात्र हा क्रोधानल जास्त भडकूं लागलां, दुर्देवाचा सपाटा, राहूकेतूंची व्याप्ती आणि भूगोलंवारचे भयंकर अनर्थापात, हे काय करतील व काय नाही हें कांहीं सांगवत नाही ! अवदसे ! केवढा निमक हरामपणा हा ! विवाहित असोत, गतभर्तृका असोत अथवा वेश्या असोत, स्त्रिया ह्यणजे निमकहराम, साहसी व पूज्यादुष्ट अशी माझी पक्की खात्री झाली. पार्वती ! चुकून-समजून-उमजून तर नाहीच, परंतु पूर्वपुण्याईनें अथवा सुदैवानें जर कदाचित् तुझे ह्यणें खरें ठरलें व नूरजहान माझ्याशीं दगलबाज होऊन, आजपर्यंत मी समजतो आहे त्याप्रमाणें तिचें माझ्या विषयींचें प्रेम खोटें ठरलें तर खरोखर आजपर्यंत मी तिच्यावर केलेल्या प्रीतीची रांखरांगोळी झाली समज. बरस ! झाला इतका संक्षेध ! आतां या शस्त्रानें पुढे होणाऱ्या दुर्लौकिकापेक्षांहीं कमीच वाटणारें असें जें स्त्री हत्येचें पातक तें मी करणार। काय, पण नूरजहानला ठार करूं ? छे ! जी आपल्या सौंदर्यानें, सुस्वभावानें व अकलेनें माझ्या गळ्यांतला तार्ईत बनली आहे व प्रत्येक गोष्टींत

जर खोटे ठरलें तर माझी प्रियकरणी नूरजहान
पूर्वी प्रमाणेच शुद्ध आहे असें समजून फक्त सवती-
मत्सरानें हें सर्व कौटाळ तूं रचलें आहेस असें
समजून तिला जी शिक्षा देण्याचें ठरविलें आहे ती
तुला भोगावी लागेल विचार कर !

पार्वतीः—हा सूर्य नि हा जयद्रथ असं झालं
ह्यणजे भ्रमाचा भोपळा फुटणारच.

पाटीलः—चल, ह्यणून तिच्याच महालांत चल.
(जातात.)

प्रवेश तिसरा समाप्त.

प्रवेश चवथा.

स्थलः—नूरजहानचा महाल

पात्रेः—नूरजहान विचार करीत बसली आहे.

नूरजहान.—किसतोरकी मै नमकहरामहूं ! मगर
इस्मे क्या है ? इस वख्तमे दौलतकेलिये कौन
क्या करनेका नहि ! और सच देखने ज्याय तो
आंग्रेजके तरफसे दगा करने खातर मै आपने
दिलसे इन्के तरफ आईहूं. और इनोने मेरे खूबसु-

रतीको और जवानीपर खुष होके बिना कौन्सी हरकत लेते मुजको आपनी दिलजान बनाई, तो फेरं उन्के साथ मुजको इमानसे नही क्या चलना चाहिये ? नही, मगर इमानसे क्यौंकर चलना ? शिंदिया सरकारके साथ दिहगी रखके हरतौ-रसे उन्के दिलके सहाह तुमको खबर करती ज्या-उंगी ऐसा जो मैने आंग्रेजके साथ यकरार किया है, वो किसतोर हांसल होयेगा ? आब सच देखें तो औरतको ज्यवानीमे उमर लायक खबसूरत ज्यवानके साथ दिल इष्कमे रमाना, वोतो शिंदिया सरकारके साथ दिलकी आश्रा मै चैनमे पूरी करती हूं, मगर आंग्रेजके तरफसे इस कामगारीके बदले एकदम मुजको बहोत खजाना मिलनेका है ! एकवरत हमारी जवानी ज्याती रही, फिर बुढे-पनमे हम नायकनोको कौन पूछता है ! हमको उसवरतमे फकत दौलत काम आवेगी. वास्ते दोनोके रिसते हालमे तरकीबसे कायम रखके अपना काम पूरा करलेना, वैसा दुसरा आराम नही. मुवा ! वो मानजी फांकडा, रातदिन हातमे माल लेके खुदाके मुवाफक् मेरे नामसे बंदगी करता है. मै जो कभी दिलमे लाउंगी, तो उस्का सबकुछ एक पलख्मे छीन लेउंगी. मगर वैसा आपनेको करनेकाही नही. क्यौंके, बहोत मर्दोंके साथ

दिल्ली रखनेवाली बेसवा बाजारकी औरतोंकी
 कैसी हालत होती है उसका अजमायष मुजको
 मेरे बदनके चलन उपरसे होती है. भर जवानीमे
 कोई नाजनीने जोबन बनाय और चितवन सजा-
 यके, अपने उपर आषख होगा उस मर्दके तरफ
 आधी आंखें मिच्याके हासते चेहरेसे देखके एक
 वरत लटका किया के, उस मर्दने खूषही होना
 चाहिये. फिर दौलतको क्या कम है ! तमाम
 खजाना एक लेहजेमे भरता हाय, मगर उस
 मर्दने खजाना बंद किया आगर्च्य उसीके पासकी
 दौलत कम होने लगी के, उस औरतने अपना
 लटका बंद कियाहि जानो ! ऐसी हवाल होती
 है, लेकिन एक वरत उस औरतकी जवानी
 निकल गयी के, उसको जो अफसोस् होता है
 सो अजमायष बिना खबर होनेका नही चाह्यसो
 हुवे, आपनी हालकी चली है यह तरकीब आखिर
 तखके बिनाखामीसे चलीके बस्स है ! मगर वो पटेल-
 बाबाकी तिसरी औरत पार्वती हालमे मुजको बहोत
 सताने लगी है ! कद्य करती है के, महाराज
 सवारीमे गये, घरको होयेंगे, आगर्च्य किस
 इतल्लेमे होयेंगे तोभी ये नूरजहान पास रहती
 है, मय कद्यतांहूँ के, मैने कयौंकर पास नही
 रहेना ! हमेषा पास रहेनेकी मैने जो तरकीब

रखी नहीं; और आपने लटकेसे उन्को झूटाप्यार बताके उन्को आपके फंदेमे गिरफ्तार किये नहीं, तो जिस कामके लिये मैं यहां रहीहूँ सो मतलब किसतोर बनसकेगा ! अंग्रेजने मुजको इस जायपे मतलबगार करके रखी है, सो फकत ऐशआराम अजमानेके खातर नहीं है ! उस पारबतीको चाह्ये इतनी मेरी आदेखाई करने-देव; लेकिन उसके हाथसे कुछभी होनेका नहीं. मगर मैं जिस मतलबके लिये यहांपे रहीहूँ, उसका आंदेसा उस्को आया है, इस्मे बिलकुल शक नहीं. क्यौंके इतने दिन मैं दिलसे उसके साथ मिठा चलन रखतीथी, लेकिन मैंने उसरोज अंग्रेजको लिखाहुवा खत, उसने छुपके देखे दिनसे फकत वो मेरेसाथ तेड करने लगी है, अबत कौन प्यार रहेगा ! जो कभी मैंने वो खत उसके रूबरू फाड डाला और उसे बहेकानेकी बहोत बाते सुनाई, तोभि वो किसतहां सच मानेगी ? च्याहेसो होवे, "फकत खुदा मेरा मददगार होगा, तो फिर मैं किसीकीभी तमा न रखुंगी. लेकिन अंग्रेजके तरफसे येक खत मुजको कलही पहुंचना च्यहेताथा, सो अबतख् क्यौं पहुंचा नहीं ? (पाहून) या अल्ला ! हुजूरकी सवारी आती है, (उठून) आज चेंहरा इसतोर घूससेमे क्यौं मालूम

होता है ? और पार्वतीको "काहेके लिये साथ लाये हो ? खुदा जाने ये क्या है ?

पाटीलः—हं, आटप, बील आतां ! त्या पत्राची काय भानगड आहे ती आतांच्या आतां खरी करून दाखविली पाहिजे ! (पत्र दाखवून) सूर्य व जयद्रथ पाहिजेना ? हे पहा.

पार्वतीः—खच्याला काय मरण काहे. (पुढें होऊन) कायहो नूरजहानबाई, खरं सांगा, या पृथ्वीवर जे कोणी तुझाला श्रेष्ठ असेल त्यांची शपथ आहे ! तुमचा व इंग्रजांचा पत्रव्यवहार होतो कीं नाहीं ? काय असेल तें खरं बोला. नाहीं तर माझ्या प्राणावर येऊन बेतली आहे.

नूरजहानः—(स्वगत) चाहे अभी के अभी मर जा ! कोईदीन तोभी मरनेका है ? जिस-वरूत् बीडसे तूं आतीथी उस वरूत् रस्तेमे उस शिरसिंग ठाकरको मैने ही तुजको ठार करनेको कहाथा. मगर उस वरूत् तूं बचुगई है. सो तेरी मौत अब आ पहुंची होगी, तो तूं अभी मर जायगी. मुजको उसकी क्या दरकार है ? मगर महाराजके हांथमे कागड् कायका है ? होगा काहेकाभी ! (उचड) बाई, ये तुम क्या कहते हो ? मेरा खलिता रहनेका क्या सबब है ! मेरे सरपे, ये क्या आफत ?

पाटीलः—ये आफत है क्या ? वैसा कुछ तोभी रिश्ता होनेके बिना अंग्रेजके छावनीमेसे तुजको खत आनेका कौन्सा सबब है ? जो कुछ सच होगासो जल्द कबूल कर.

नूरजहानः—(जवळ जाऊन) महाराज मै सच कहतीहूँ के, कोई तोभी दुष्मन्ने अपने प्यारकी आखर करनेके लिये यह आफत लाई है ! और दुसरा कुछभी नही है !

पाटीलः—(आपल्याशीं) या इच्या साशंकित भिऱ्या मुद्रेवरून तर स्पष्ट दिसते कां, इथें कांहीं तरी काळंबरे आहे. (उबड) देख इसतोरके दिल्लंगीके और आशनाईके बातोंसे यह महादजीपटेल ठगजायगा, ऐसा तू दिलमें बिलकल न समज, बिना इन्कार करते जो होगा सो कबूल कर. और आलग होजा. नहींतो तेरी जान मुफत जाती रहेगी. इसका पूरा विचार कर.

पार्वतीः—अनू जें लिहिलेलें पत्र फाडून टाकिलें त्याबद्दलही विचारायचं !

पाटीलः—हो बरी आठवण केलीस, वोह अंग्रेजको लिखाहुवा खत इसने देखतेही तूने काहेके वास्ते फाड डाला ? इसतोर कसाईका करतब करती है ! खरोखर नितीला कान असतात

ह्यणतात ते हेच. ईश्वरा अजून तेरी आह्वां मराठ्यांना जागे कर । हं बोल ।

नूरजहान:-महाराज, 'लेकिन छुपके लोगोंका खत बाचना ये आपके दिलको आछा लगता ?

पाटील:-अँय शैतानकी सूरत, अब तेरी बदकारी और दगलबाजी मेरे ख्यालमें तमाम आ चुकी है ! हाय ! किसतोरकी ये बदमाशी है ! अँय नाहिँज्यार, आजदिनतख्के मै तुजको मेरे जानसे आला समजता था ! तेरे मोहोबतुके खातर मानाजी फाकडा मेरी जान लेनेको तयार हुवाथा, तोभी मैने उसवख्त गम खाई, और तेरे उपर मेरे दूसरे औरतोंसे जादा प्यार किया । उसका बदला अय बदखतर तू तोरसे करती है ! कहैती है के छुपके खत बाचना मंजूर है क्या ? ठैर अब तेरी गधेपर बिठाके उज्जेनमे सरगस निकालके, धड के हाथसे सतासताके और कायल करके तेरी जान लेताहूँ ! खरोखर, या बायका कधीं व केव्हां केसानें गळा कापतिल्लें याचा कांहीं नेम नाहीं. या अवदसेचें हें ढळढळीत दुसरें उदाहरण ! रघुनागरावांची पत्नी आनंदीबाई, तिला राज्यतृष्णा सुटली आहे व या रांडेला भेदतृष्णा सुटली आहे; या बायकांवर विश्वास ठेवून यांच्या मतानें चालणारे पुरुष मीं तर निव्वळ शिखंडीच

समजतों. मग ते आपल्या कर्तबगारींत कितीका जांगृत व हुषार असेनात; ज्या या अवदसांच्या-पायीं राष्ट्रेंच्या राष्ट्रें धुळीला मिळतात, तेथें माझ्या-सारख्या एक किंवा दहा वीरांची ती काय कथा ? आजपर्यंत मी आपल्याला मोठा राज्यकारस्थानी समजत होतो; पण, या सठव्या दुष्ट नीच राक्षसीच्या पुढें त्याचा काय पाड !

नूरजहानः—अय मेरे सरताज, शेहदमे जेहर किसतोर पैदा होगा ? मैने वो खत् किधरभी भेज-नेखातर नही लिखाथा; आप हमेशा मुजको जो कुछ कखते हो, उसकी यादगारी मुजको हरवख्त रहनेखातर मै वो, पहिले कागजके उपर लिखती हूं—

पाटीलः—और वो किसेभी खबर न होते छुपा-के अंग्रेजके तरफ भेजदेती हूं ऐसाहि है, के नही ? हां कहदे ! अब काहेकेलिये सरमाती है ? अय बेवफा ! जो कुछ बिनमोल चीजोंका खजाना तेरे दिलमे रखाथा उसको उसजायसे उठाके, उसजायको तूने पिशेमानाका ठिकाना बनाया ? अब तेरे बदकारीका बदला अजमाले !

नूरजहानः—सरकार, आप च्याहेसो करो, कौन्सीभी बाब हो, मगर वो बिना कागजके उपर लिखके मेरे ख्यालमे रहती नही !

पाटीलः—क्या ऐसा है ? मगर अब उसकी ज्यादा ब्याद काहेके चाहिये; मैं अब हिंदु-स्थानमें मोहीम करनेवास्ते 'जानेवालाहूँ, ऐसा तूने अंग्रेजको जल्द खबर किया, वास्ते उनोंने तेरा बहोत ऐसान जानके तुजको यह खत भेजा है; ओर थोड़े देरकेबाद तूने जो कुछ कहा उसीके उपरसे सब मतलब मेरे ख्यालमें आया है ! (चाकरास) कौन हैरे उधर ? उसको एकदम कैद करके कैदखानेमें ले जाव !

नूरजहानः—(आत्मगत) अँय वज्जा पार्वती ! मैं अपने कर्तबगारीसे खुद मैं मरनेके पहिले तुजको न दोख पहुंच्याउंगी तो यह नूरजहान हिंदुस्थानकी नागन नही. (कैद करून घेऊन जातात.)

पार्वतीः—आमच्या अन्नपूर्णाताई जर यावेळीं जिवंत असत्या तर या मेलीचे त्यांनीं असे हाल केले असतेः—

पाटालः—लाडके ! आतां काय त्रिचें ! पानि-पताहून ती हाल सोशीत परत आली नसती तरी मला त्याचें फारसें वाईट वाटलें नसतें ! पण आतां मात्र ती मला आपल्या गुणाचा व सुस्वभावाचा चटका लावून परलोकीं गेली, याबद्दल घटको-घटकीं दुःख होते !

पार्वतीः—बरं पण इतक्या दिवस मी त्या अवद-

सेची कृत्यं सांगत हीतें याबद्दल माझी हेटाळणी करायची होत होती ! पण आतां तर खात्री झाली ना !

पाटीलः—बरें पण कळलें, आपण इतक्या धूर्त आहांत त्या !

पार्वतीः—यांत काय झालं ? आपलं चांगलं होण्याविषयीं खटपट करणं हें माझं कर्तव्यच नाहीं का ? मग यांत मी अधिक तें काय केलं ?

पाटीलः—अधिक कांहीं एक केलें नाहींत. हें तुमचें कर्तव्यच आहे ! आतां तर झालेना ? बरें चला, राणाखानभाई माझी खलवतखान्यांत वाट पहात बसले असतील, तिकडे मला लवकर गेलें पुहिजे. (जातात.)

प्रवेश चवथा समाप्त.

प्रवेश पांचवा.

स्थळः—पुण्यांतल्या नानांच्या वाड्यांतली खासगी विचार करण्याची खोली.

पात्रेंः—नानाफडनवीस विचार करीत बसले आहेत.

नानाः—मराठ्यांची राज्यसत्ता अशा तऱ्हेनें विभागली जावी अँ ? मराठे हें नांव ऐकल्याबरोबर शत्रूंनीं वचकून जावें, असें असून आतां त्या मराठे या व्यापक शब्दाच्या ऐवजीं, शिंदे, भोसले,

होळकर, गायकवाडे, या घराण्यांनी, स्वकार्य साधूप्रमाणें आपमतलबाकरितां, निराळ्याच तऱ्हेनें श्रीमंत पेशवे हे लहान असल्या कारणानें त्यांना न जुमानतां, अगदीं तिऱ्हाइताप्रमाणें आपल्याच हिमायतीवर राज्य पैदा केलें, असें समजून स्वतंत्र पणानें वाटेल ती राज्यकारणें करण्यास सुरवात करावी काय ? कोण नीचपणा हा ! आणि हेंहीं वास्तवीकच आहे कीं, हीं घराणीं ज्या शक्तीचे अवयव ती शक्ति, श्रीमंत वयानें लहान असल्याकारणानें, लयालाच गेली असें समजून, त्या मध्यवर्ती शक्तीच्या या हातापायांनीं जागच्या जागीं हलण्यास सुरवात केली आहे. माधवराव जर सध्यां जिवंत असते, तर खचित पेशव्यांचा कमजोर न होतां गृहकलहामुळें त्या घराण्याची अशी स्थिती कधींच झाली नसती. तो एकटा नरश्रेष्ठ नाहीसा झाल्यामुळें सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेल्या लहानमोठ्या सरदारांची मनें आकलन करून या नवीन टोपीवाल्या शत्रूस या भरतभूमीतून हांकलून देण्याची ईर्ष्या उत्पन्न करण्याची शक्ति कोणामध्येच राहूं नये काय ? केवढें हें आह्मां हिंदूंचें दुर्दैव ! ज्या राजविंड्याचें अल्पकाळांतच पानिपतच्या महाघोररणकंदनाचें, आपल्या विजयीं स्वाऱ्यांनीं अगदीं विस्मरण

पाडिलें होतें व ज्या महाराष्ट्राचें सर्व लक्ष त्या शूर, तरुण, प्रजापालनदक्ष व भाग्यशाली नरवी-राकडे लागलें होतें, तो "अकालीं मृत्युमुखीं पडल्यामुळें, सर्वांच्या आशेचा भंग होऊन, शेवटीं पेशव्यांच्या वैभवसागराला ओहोटी लागण्याची चिन्हें दिसूं लागावी काय ? इतके दिवस महादजी-पाटील श्रीमंतांची एकनिष्ठपणें सेवा करीत होते, परंतु, नारायणरावांच्या वधापासून आह्यां ब्राह्मणांचें झालेलें वर्चस्व त्यांना सहन न होऊन ते आमचा हेवा करूं लागले आहेत, इकडे हैदर व निजाम हे संधीं साधून आहेतच ! आमच्यामध्ये दुष्कळ्या होतात केव्हां व आह्यां हें राज्य घशांत टाकतो केव्हां अशी आ करून वाटच पहात बसले आहेत. इकडे इंग्रज अस्वलें दादांचा पक्ष धरून त्यांना गादी मिळवून देतो ह्मणून आंतून गुदगुल्या करून आमच्या राशतींत बोट शिरकवूं पहात आहेत. खरोखर या टोपीवाल्यांनीं, जीं कांहीं कृष्णकारिस्थानें चालविलीं आहेत, व मराठ्यांशीं असलेला स्नेह व केलेले तहनामे वगैरे गुंडाळून ठेवून आपमतलवानें जें युद्ध सुरू केलें आणि साष्टी वगैरे ठिकाणें लबाडीनें घेतलीं व अशींच इतर नीच व हलकट कृत्यें करून साहाकारी राष्ट्रांप्रमाणें परस्परांशीं वागण्याचे जे

नियम, त्यांचें उल्लंघन करून उलट आर्ही राज-
नीती निपूण आहोंत व न्यायमार्गांचेंच नेहमीं
अवलंबन करून सत्यतेनें वागतों आहोंत ह्मणून
सिंहाचें कातडें पांघरून बसले आहेत ना ! वाः के-
वढी त्यांची ही थोरवी ! पण यांत त्यांना तरी दोष
देण्यांत काय अर्थ आहे, बेबंदशाहीचा प्रकार
सुरू झाला ह्मणजे, चोर हे त्यांत शिरायचेच !
परंतु टोपीवाल्यांनीं एवढें पूर्णपणें लक्षांत ठेवावे
कीं हा नाना जोपर्यंत जिवंत आहे, तोपर्यंत
आपल्या करामतीनें गौरवाचा स्थिती नाचण्या-
च्या लाह्याप्रमाणें करून टाकणार ! असो, आतां
प्रथम पाटीलबोवांना एक विनंतीपत्र लिहिलें,
जर येत नाहीं ह्मणून जबाब आला तर येऊं पाह-
णारें किटाळ टाळण्याकरितां आपणच तिकडे जाऊ-
न त्यांची समजूत घालून त्यांना इकडे घेऊन यावें.
ईश्वरा ! तूं माझा पाठीराखा असलास ह्मणजे या
विजारभटांनीं किती जरी चटोरपणा केल्या तरी
मी त्यांचें कांहीं चालूं देणार नाहीं. (पडदा पडतो.)

प्रवेश सहावा.

स्थलः—खलबतखाना.

पात्रें:-पाटीलबोवा व राणाखान विचार करित बसले आहेत.

पाटील:-भाईसाहेब ! पूर्वापार तहनाम्यानें ठरलेला संबंध खोडसाळपणानें विसरून जाऊन केवळ स्वार्थबुद्धिनें आपले स्नेही राष्ट्रकचाट्यांत सांपडलेले पाहून साष्टी बेटावर हल्ला करून तें इंग्रजांनां बळकाविलें, हें कृत्य नीच व अप्पलपोटेपणाचें नव्हे काय ? साष्टी वगैरे जागा आपल्या फार उपयोगी आहेत व आपण जर त्यांनु बळकावल्या तर कदाचित् फिरंगी लोक घेतील अशा खोट्या सबबीवर त्यांनीं त्या बळजबरीनें बळबीज केल्या, ही गोष्ट त्यांच्या नीतीमत्तसल्लांछनास्पद नाहीं असें कोण ह्मणेल ? या त्यांच्या वर्तनावरून असें खास ठरतें कीं, हे जे तहनामे वगैरे करतात ते केवळ वेळ मारून नेण्यापुरतेच असतात. एवढा अपराध करून जरी इंग्रज लोक थांबते तरी पुरे होतें, परंतु, ज्यांनां सर्व महाराष्ट्रमंडळ दोष क्षेत्र आहे, ज्यांचा सर्व मोठमोठे सरदार व प्रमुख राजे धिःकार करित आहेत, ज्यांनीं आपल्या पुतण्याचा प्रत्यक्षपणें वध केला व जे माझ्या हातावर तुरी देऊन पळून गेले अशा दादासाहेबांचा पुन्हां पक्ष घेऊन व तोतया सदाशीवरावाला पाठीशीं घालून प्रत्यक्ष माझ्याशीं

केलेल्या करारांचें या हरामखोरांनीं उल्लंघन केलें, तर या त्यांच्या स्वार्थपरवर्तनाला राष्ट्रनीती ह्मणावीं कीं काय ?

राणाखानः—वो अंग्रेज जब् आपके ठरे हुवे तहनामे मुआफक चलता नही, तो आपही उसके लब्ज् कायकू पूरे करना ? “ बेपारकू मनाई नही करते, हमकू तुम् चौलबंदर देएंगे, तो अंग्रेजको हम् बडी फौज लाके इस देससे हकाल देंगे ” ऐसा तहनामा करनेखातर, एक शटलबीन नामका फिरगियोंका सरदार अपने पेसवेके पूनेके दरबारमे आया है, उसवास्ते मै यकीन कहता है के, यही मौका बहोतही उमदा है.

पाटीलः—संधी तर मोठी मजेदार आहे खरी, शिवाय इंग्रज जरी आपल्याशीं असें वर्तन करता-हेत तरी आपला हेतू साधेपर्यंत आपण त्यांच्या-शीं मैत्रीनेच आहोंत असें दाखविलें ह्मणजे त्यांत आपले दोन हेतू साधण्यासारखे आहेत, एक अयो-ध्येचा नबाब असफउद्दवला हा त्यांच्या हातांत आहे व तो जर दिल्लीचा कारभार आटपूं लागला तर आपलें कांहीं चालणार नाहीं ! व पादशाहीही आपल्या ताब्यांत येणार नाहीं, दुसरें ते जे सध्यां ह्मणताहेत कीं तुम्ही मध्यस्त होऊन आमचा व पेशव्यांचा तह ठरवा आणि मग दिल्लीचा बादशहा

आपल्या ताठ्यांत घ्या. तेव्हां त्यांच्या ह्मणण्यां प्रमाणें तह करण्याबद्दल आम्ही मध्यस्ती करतो वगैरे ठरवण्याबद्दल आपला वकील त्यांच्याकडे गेलाच आहे तो आज उद्यां बहुतकरून परत येईलच, शिवाय दादासाहेबांना पुनः ते आपल्या स्वाधीन करण्यास कबूल आहेत; मग कसा काय तुमचा विचार; नानांच्या मताप्रमाणें वागायचें नाहीं ह्मणून मी बेत केला होता परंतु आतां जर त्यांचें लीनतेचें पत्र आलें तर मग मी त्यांच्याकडे जा-
गार.

राणाखानः—हां, यही मसलत नेहायत उम्दी है! दादासाहाबको अपने तालुक होनेसे पूनादर-
बारके आफसर, अहेल्कारान् वगैरे लोगोंको रुवाब गालिप् हो जाएगा. और नानाफडबवीसके दिल्मे जो कुछ आपके बाबतमे कमतरीन् बिचार आतेहै, और बबायस उसके उनोने आपके साथ जिस तन्होंका चलनू रखाहै, वोसब खामोष हो जायगा. और उन्को मालुम होगा के, आपने जब् कुछ कमबेषी किया तो न मालुम, बेजामौक्का पाटिल-
बोवासे आवेगा और आपने हुकुमतमे खलल् आवेगा.

पाटीलः—ठीक आहे, मलाही तसेंच वाटतें, तर मग उद्यां आपल्या वकीलाला गाडराकडे

स्वतंत्र तह करण्यास धाडावें. असेंच कीं नाहीं ?
(एक नोकर येतो.)

नोकर:—सरकार, पुण्याहून एक पत्र आलें आहे व तें नारोपंत वकील स्वतः आपणाकडे घेऊन आले आहेत. तेव्हां ते आंत येण्याची परवानगी विचारीत आहेत.

पाटील:—जा त्यांना आंत घेऊन ये. (नोकर जातो.) हें काय एक मध्येच लचांड आलें. मला वाटतें नानांकडून हे पत्र आलें असावें. (नारोपंत येऊन पत्र देऊन बसतात व पाटील वाचू लागतात.)

पत्र.

“ राजश्री सकल गुणालंकरण अखंडीतलक्ष्मी आलंकृत पाटीलबोवा यांसी स्नेहांकित बाळाजी-पंत नाना अखंड दंडवत—आपल्या पत्राशीं उत्तर. कारभारी जे असतील त्यांस विकृती होईल. आम्ही कारभारी नाहीं. श्रीमंतांचे सेवक. सुचेल तें लिहावें बोलावें करावें इतकें जाणतो. जेंथवरुं आपली वस्तुसेवा होईल तेथवर करावी. सर्वे कारभार पाटीलबोवांवर असतां अशीं बोलणीं बोलून तुझांकडून लिहावीं याचें कारण कांहीं दिसत नाहीं. जे दौलतीहे स्तंभ व ज्यांची दौलतीवर मदार आणि आमचा अकृत्रीम भाऊपणा असतां “ जामगांवींच आमचें पारिपत्य करीत होते हें बोलणें आपले

पत्रीं कसें निघालें ईश्वर जाणें. तो डाव चुकला ह्मणून इंग्रज गायकवाड यांस मिळून पारिपत्य कराकें, हे तों त्याहून विशेष कल्पना चालली त्याचें उत्तरच नाही. यांत एक खरें कीं, निष्ठेत अंतर नाही येणें करून इंग्रज व गाईकवाड फजीतच पावत गेले व ज्यांनीं लबाड्या केल्या तेही फल पावत गेले. हेही यथार्थ. पाटील बोवांची निष्ठा-तशीच आहे, सूत्रें, अनुसंधानें सोबत्यानीं वगैरे खेळवली छापे आणविले ह्मणून लिहीलें. त्यांस जो एक निष्ठेनें खाविंदाचे काम करितो त्यापुढें कोणाचें चलत नाही. पाटीलबोवा मेहनत करून लढाया करितात ह्मणूनच दर जुंजास माणूस घोडे मरतच गेले. जो तमाशा पाहणार, त्याचें कशास अरेल. पेंढ्यास मना करविलें हें तर अपूर्व वाटलें. असो, जे असें करतील ते भोगतील. दुरून चाकरी करून बेईमान होणार नाही. रेवा उतरणें नाही हीं बोलणी मात्र बोलावयाचीं त्यांची मर्जी असल्यास त्यांणी बोलवीं परंतु श्रीमंत लहान सर्वभार पाटीलबुवांवर, त्यांनां संभाळावयास कोण आहे, हे सर्व अर्थ त्यांस समजतात. त्याप्रमाणें समजून करतात. ज्याचें घराण्याचें एकनिष्ठतेचे बाणे चालत आले त्यांच्या चित्तात " दुसऱ्याच्या छायेस पोट भरूं " हीं अक्षरें येणार नाहीत, हीं खातर जमा

आहे पाटील बोवांचें वांकडें व्हावें हे चित्तांत नाहीं. अखत्यार इंग्रजाच्या मसलतीचा आपणावर आहे. कोणेही प्रकारें मसळत शेवटास जावी. भाऊपणा दिवसेंदिवस अधिक चालावा. आंतून गृहस्थ पाठवून दादा इंग्रज गाईकवाड यांशीं राजकारण केलें नाहीं. वर्ष लागो दोन वर्षे लागोत. इंग्रजांचे पारिपत्य करावें हाच निश्चय पक्का आहे तर करणें तरी चौघांच्या (पेशवे निजामअल्ली भोसले व हैदरअल्ली) विचारें करावा, जे निश्चय ठरतील ते कायमच. सध्यां मुंबईकर लढाईच्या तयारीत आहेत. आपण आले शिवाय फत्ते होणें नाहीं. येणेचे करावें. अंतरीं कांहीं नाहीं. याबद्दल श्रीवरील तुळशी धाडल्या आहेत. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

पाटील:—या नानांच्या पत्रांत, बराच तथ्यांश दिसतो आहे. तुझाला कसें काय वाटतें ?

राणाखान:—हुजूर, आपका कल्पना जाह् है, इसलिये मुजे मंजूर है,

नारोपंत वकील:—(आपल्याशीं) नाना मला वारंवार लिहितात कीं इंग्रजाचा वेध जसा पुण्यावर आहे तसा माळव्यावर हीं आहे, तरी पाटील-बोवांची समजूत घालून ते वळतील असें करून

मला पत्र धाडा. नच वळले तर मी स्वतः येऊन त्यांची विनवणी करीन तेव्हां आतां तोड काय काढावी ? आजपर्यंत मी हवी तितकी खटपट केली परंतु यांचें मन न वळतां उलट विरोध मात्र जास्त वाढत चालला आहे. पाटीलबोवा तर नानांनां “ धनीपणाचा कारभार जिकडे असेल त्यांनीं करावा. एकाचाच पक्ष धरून लिहणें बोलणें चांगलें नाहीं ” अशा प्रकारची उत्तरे धाडितात. तेव्हां आतां करावें काय (थांबून) मला वाटतें असेंच करावें (उघड) सरकार, त्या पैत्राचें उत्तर काय धाडायचें याची हा सेवक आज्ञा मागतो आहे. (नोकर येतो.)

नोकरः—सरकार वकील साहेब आले आहेत.

पाटीलः—जा त्यांनां आंत घेऊन ये (नोकर गेल्यावर) काय मजकूर आणला आहे कोणाला ठाऊक (वकील येतो.)

वकीलः—सरकार, मी हिष्टिंग साहेबाकडे जाऊन कालच फरतू आलों.

पाटीलः—मग त्याचें ह्मणणें काय पडलें !

वकीलः—आपल्या ह्मणण्या प्रमाणें तो कबूल नसून शिवाय त्यानें सैन्याचीही बरीच तयारी करून गाडर साहेबास त्याचें आधीपत्य देऊन सुमारे आठ दिवसांपूर्वी त्याची आपल्या मुलखावर

खानगीही झाली. तेथें गेल्यावर माझा, वकील या नात्यानें योग्य मान मरातब न ठेवितां उलट बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून त्यानें माझी हेटाळणी केली !

राणाखान:-क्या इस् रियासतके उपर, और उसे कब्ज करनेके लिये फौज भेजके हमारे वकीलकी बेआदबी ? हुजूर, फरमाईये, अदमगुंजायष् ! इसीवरत आपके फौजको तयार करनेके लिये जनेलको हुकम देताहूं.

पाटील:-असूद्याहो असे डरता काय ! शेखी दाखवून आपल्याशी टक्कर देण्याला हे लोक टिकतील असें तुम्हाला वाटतें काय ! अहो हा वीर आपल्या विस्तीर्ण सेना समूहासह 'हर हर महादेव' नांवाच्या ध्वनीनें रण मैदानावर कर्कश गर्जना करून शत्रूला 'त्राही त्राही भगवन्' करणाऱ्या राणोजी सिंवाचा बच्चा आहे, व त्याशींच आपली गांठ आहे हें त्या इंग्रजाला अजून कळलें नाहीं आणि ह्मणूनच तुंयाची इतकी गडबड चालली आहे. दुसरें काय ? परंतु त्यानें इतकें खास लक्षांत ठेवावें कीं, हा सिंवाचा आपली आयाळ उभारून एकदां दुरकण्या फोडूं लागला ह्मणजे मग त्याच्या सर्व सैन्याची दुर्दशा करून पटापट आपल्या मक्षस्थलीं एकेकाला

टाकील ! अरे चोरानों माझ्याशीं दगलबाजी करता काय ! ठीक आहे पाहतो आतां. भाईसाहेब, आपली निघण्याची तयारी करा !

नारोपंत वकीलः—सरकार, मग नानांना उत्तर काय लिहावयाचें !

पाटीलः—नानांना, मी सांगतो त्या प्रमाणें पत्र लिहा, चला ! आतां केव्हां जाऊन त्या टोपी-वाल्याचा फडशा उडवितों, असें झालें आहे. त्या हरामखोरांच्या सैन्याला जागच्या जागीं गारद करून टाकीन तरच शिंद्याचा बच्चा ! माझ्या वकीलाचा अपमान करून रंडीच्या वतीनें माझ्या गुप्त गोष्टी फोडून माझ्याशीं दगलबाजी करता काय ! पाहून घेतों आतां !

(पडदा पडतो)

अंक तिसरा समाप्त.

अंक चवथा.

प्रवेश १ ला.

स्थलः—नानांच्या वाड्यांतला आंतला दिवाणखाना.

पात्रेंः—नाना व हरिपंत तात्या सेनापती ; विचार करीत बसले आहेत.

हरिपंतः—नाना, शिंदे व होळकर हे दोघे मातबर सरदार गुजराथ इंग्रजांस मोकळी सोडून घरीं गेले ह्मणून बातमी कळली हें काय ? आपण इंग्रजांविषयीं जें काहूर उपस्थित केलें आहे तें यामुळें विळग नाही का होत ?

नानाः—निजाम, हैदरखान व भोंसले यांच्याशीं सख्य करून एकच वेळीं चहूंकडे या इंग्रजांनां तंबी द्यावी अशी जी आपली इच्छा ती यामुळें फसेलशी दिसते. शिवाय मराठी राज्याच्या इंग्रजांचे आधारस्तंभ जे हे दोघे सरदार ते कळलेली बातमी त्यांनां कळल्यावर त्यांच्याही मनांत उघडच आपल्याविषयीं संदेह उत्पन्न होईल व मग आपला सर्व मनसबा बिनसेलसा दिसतो. पण उपाय काय आपलेच दांत नि आपलेच ओंठ ! कसें तरी करून मसलत सिद्धीस नेलीच पाहिजे ! गुजरार्थेंतून

आपली फौज निघतांच, गाडरानें खानदेशावर स्वारी करून पेशव्यांच्या मुलखांतून बोरघाटांतून पुण्यावर इष्टुर फाकड्याबरोबर दुसरी फौज धाडावी. अशी इंग्रजांनीं केलेली मसलत मला कळल्यामुळें मी हैदरखानाला वचन देऊन त्याचें सैन्य भर पावसाळ्यांत बाहेर काढिलें. त्याचप्रमाणें भोंसल्यानें बंगाल्यावर चालून जावें. चिकाकोलकडे निजामानें जावें आणि शिंदेहोळकरांनीं कोंडाईबारीवर फौज घेऊन रहावें ह्मणजे टोपीवाल्याला कोंडमारा होऊन तो पुण्याकडे येणार नाही असें मला वाटलें होतें; परंतु आतां उपाय काय ?

हरिपंतः—कलकत्तेकराकडून पाटीलबोवांनीं पन्नास लाख रुपये घेऊन, आम्ही तुमच्याविरुद्ध उभे राहणार नाही अशी मसलत केली आहे व ते उज्जनीस आल्यावर आपलें सैन्य कमी करून स्वस्थ बसणार आहेत अशी मला बातमी कळली आहे. ही गोष्ट जर हैदरासारख्या आपल्या स्नेह्याला कळली तर त्याला काय बरें वाटेल ?

नानाः—पाटीलबोवांना, आजपर्यंत मी बरीचशीं विनंतीची पत्रें धाडून सुचविलें होतें कीं, खानदेश, गुजराथ व माळवा हीं तिन्ही संधानें तुम्ही दोघां मातबर सरदारांनीं संभाळावीं, व असें केल्यानें आपल्या स्नेही राष्ट्रांस धीर व भरंवसा येऊन इंग्रजांस

चोंहींकडे ताण बसेल आणि अशा तऱ्हेने इंग्रजांचा बेत जो कांहीं कालानें पुण्यावर येण्याचा तो पूर्णपणें फसेल व श्रीमंतांची छाप सर्वत्र बसेल. कांहीं दिवस ते माझ्या मताप्रमाणें वागले. परंतु आतांशें माझ्या पत्रांची त्यांच्याकडून अशा कांहीं चमत्कारिक अर्थांची उत्तरे येतात कीं, हे माझे सर्व बेत फक्त माझे स्वतःचें वैभव वाढावें आणि शिंदेहोळकरांस केवळ गुलाम नोकर करावें अशी माझी इच्छा आहे. (हुजऱ्या येतो.)

हुजऱ्याः—(मुजरा करून) सरकार, एका सांडणी स्वारानें हें पत्र खुद्द आपल्या हातीं देण्याकरितां दिलें आहे व तोंडीं असें सांगितलें आहे कीं, रामचंद्र शिवदेव वकील रात्रीं भेटीला येतील. (पत्र देतो व जातो.)

नानाः—कोणाकडचें याचा तर वकिलाच्या नावावरून निकाल झालाच. बरें आंत आतां काय लिहितात तें तर पाहावें ?

पत्र.

॥ श्री ॥

राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य महादजी शिंदे दंडवत विनंति उपरी आह्लाकडील अर्थ राजश्री रामचंद्र शिवदेव यांनीं आपणास

सांगितल्यावर आपण शपथपूर्वक खातर जमा करून श्रीवरील तुळशी धाडून दिल्यावर निश्चयपूर्वक लिहिलें कीं सरदारी माझी व फडणिशी त्यांची बंधुत्वानें चालवुं. “ जो अनिष्ट चिंतील त्याचें पारिपत्य करूं ” ह्मणून बोललां तो मजकूर मशारनिल्हेनीं लिहिला, तो सर्व समजून चित्तास परम संतोष जाहाला ! आह्मी श्रीवरील वेल भंडार धाडला आहे व हें पत्र शपथपूर्वक लिहिलें आहे ! आपण बंधुत्वाविषयीं तंषय न मानावा. मशारनिल्हे बोलतील तें आमचें बोलणें समजावें. ही सरदारी आपली व फडणिशी आमची असा निश्चय झाला. जेथें आपण आहां तेथें मी आहे. हें शपथपूर्वक जाणावें. पत्राच्या मागोमाग पुण्यास श्रीमंतांच्या सेवेला येणेचें करितों. रवाना छ ॥ २५ सफर. बहूत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

हरिपंतः—असो हा एवढा मोठा सरदार जो रुसून स्वस्थ असण्याच्या विचारांत होता तो त्याच्या मनाला उपरती होऊन आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें वागण्यास कबूल झाला हें एक आपलें दैवच उगवलें ह्मणायचें ?

नानाः—अजून नेम नाही ! ही स्वारी केव्हां फिसकटेल कोणाला माहीत ! असो आतां सुभेदार होळकरांनां जास्त फौज उभारण्याविषयीं लिहून

पाटिलबोवांचाही बेत कळवूं. पण काल त्यांच्या वकीलानें सांगितल्याप्रमाणें ते उदईकच येथें येऊन दाखल होतील असें दिसतें ! कारण त्यांचा राग पाटिलबोवांसारखा जाऊन तेही आपल्या धन्याची इमानें इतबारें चाकरी बजावण्यास तयार झाले आहेत व त्यांत अंतर पडणार नाही; याच्या सत्यत्वाविषयीं बेल भंडारही त्यांनीं उचलला असें त्यांचा वकील माझ्या जवळ काल सांगत होता. बरें, आतां ते दोघे येथें आले ह्मणजे त्यांनां, कोंडाईबारीची मसलत फसली तरी कांहीं हरकत नाही. वगैरे हुषारीच्या गोष्टी सांगून त्यांची मनें सुप्रसन्न करावी ह्मणजे झालें. कसें असेंच किं नाही ?

हारिपंतः—असेंच आणि दुसरें काय ! तसें केल्याबिना गत्यंतरच नाही !

नानाः—बरें ! कोंकणांत, आपली फौज दसरा करून कूच करण्याच्या आधींच इंग्रजांनें बराच मुलूख काबीज केला व नंतर वसई घेण्याकरितां कलकत्याहून खुद्द गाडरला रवाना केलें ही बातमी मला कळतांच तिकडे, रामचंद्र गणेश, परशुरामभाऊ, आनंदराव रास्ते वगैरे सरदारांस मी त्यांच्या तोंडावर धाडलें. त्यापैकीं लढाईत

रामचंद्र गणेश सरकार कामास आले. पुढें आतां ते टोपीवाले आपला मोर्चा फिरवून पुण्यावर चालून येणारं वगैरे गोष्टींची तुझाला माहिती आहेच !

हरिपंतः—हो हो ! ही सर्व हकीकत मला वाटेंतच कळली. चार दिवसांपूर्वी, मी इकडे येत असतांना, गाडर घाट उतरून पुण्यावर येतो आहे ही बातमी मला कळतांच, मीहीं आपला तळ खडकाळयास दिला व त्याच्या सैन्याला चोंहोंकडून कोंडमारा करून दाणा वैरणीची अगदीं टंचाई करून टाकली; त्यामुळें तो तवाई सौशीत घावरत घाट उतरून पीछेहाट करूं लागला. हें पहातांच मी जलदीनें लगट करून त्याला पार मुंबईकडे पिटाळून लावला. हेंहीं तुझाला माहित आहेच ?

नाना' तें तर त्याच वेळीं कळलें ! आपल्या फौजेनें कोंकणांत अशाच बऱ्याच टकरा देऊन त्यांची अगदीं खोड मोडून टाकली. गाडरचें नुकतेंच चार दिवसांपूर्वी मला तह करण्याविषयी पत्र आलें होतें, पण आह्मी तयार नाहीं असें मी त्याला उत्तर धाडल्यामुळें तो निरुत्तर होऊन स्वस्थ बसला आहे. भद्रासेकडे हैदर व टिपू

या दोघां बापलेकांनीं मोठा कहर उसळून देऊन त्यांनां “त्राहि भगवन्” ह्मणायला लावले व सर्व मुखलाचा पार फन्ना उडवून दिला. तसेंच भोंसले आपली फौज कटकेकडे धाडून त्यांची खाय खाय जिरविण्याच्या बेतांत आहेतच; या सर्व हकीगतीवरून भिऊन हिस्टींग आपल्याशीं तह करण्याच्या बेतांत आहे अशी, आज बातमी लागली आहे; तेव्हां आतां या टोपड्यांचें ठाणें यापुढें या भूमीवर फार दिवस टिकेल असें कांहीं दिसत नाहीं ! फक्त संध्यां जशी आपल्यामध्ये एकी आहे तशीच सदोदित राहिली पाहिजे ! ह्मणजे मग बघतो त्यांच्या सर्व चेष्टा !

हरिपंतः—ते पक्के मारवाडी आहेत हें मात्र लक्षांत ठेवा ! बरें घेतों तर मग आतां आपला निरोप.

नानाः—ठीक आहे ! नुकतेच दमून आलां आहंतां. श्रम बरेच झाले असतील. जरा विश्रांती घ्या ! मीही पण आतां गृहकृत्यांकडे वळतो ! बोलतां बोलतां बरीच संध्याकाळ झाली. (पडदा पडतो.)

प्रवेश पहिला समाप्त.

प्रवेश दुसरा

स्थल.—वानवडीची शिंद्यांची छावणी.

पात्रे.—ठरल्याप्रमाणे उज्जनीहून निघून वानवडीस आपल्या तंबूंत पाटीलबोवा व राणाखान बोलत बसले आहेत.

पाटील:—हिंदुस्थानांतल्या बहुतेक स्वाच्यांबरोबर भाई आपण होतांच. फक्त शुक्रतालची माहिती तुम्हांला नाही. भाई, खरोखर आज मी आपल्याला मोठा धन्य समजतो. माझ्या एकजात कडव्या पंधराशें रणशूर लग्गीवाल्या पंढ्यांनी त्यावेळीं कशी शिकस्त करून सोडली व माझे यश रक्षण केले ! त्यामुळे मलाही मी आपल्या धन्याची उत्तम प्रकारें नोकरी बजावली असें वाटू लागले आहे ! आम्ही नर्मदा उतरून जों जातो तों सेनापती विसाजीकृष्ण बिनीवाले हे बराच सैन्याचा जमाव घेऊन चालले होते. त्यांना मी मिळालों व तसाच पुढें कूच केला. नंतर जयपूर, जोधपूर वगैरे रजपूत संस्थानिक, पानिपतास मराठ्यांची फजीती झाल्यामुळे ते पुन्हां इकडे येत नाहींत अशा समजुतीने त्यांनी या प्रांती राहणाऱ्या मराठ्यांस बराच त्रास दिला होता. त्यामुळे त्यांचें पारिपत्य करून नंतर गोल बांधून आम्ही आपला गोट आवळला व उ-

त्तरेचा रस्ता सुधारला. पुढें जाटांचें पारिपत्य करून खंडणी घेतली. याप्रमाणें भरतपूर मुक्कामीं जय मिळवून पावसाळ्यांत दीग किल्ल्याखांलीं छावणी देऊन राहिलों. नंतर दिल्लीचें राजकारण उरकण्याच्या खटपटींत, होळकर, विसाजीकृष्ण वगैरे मंडळी गुंतली होती, त्या मसलतींत माझे मत नसतां, सर्वांच्या अत्याग्रहावरून मला कंबूल करणें भाग पडलें. प्रथम सलुखा करण्यास माझे मन कां घेईना याचें कारण आपण ताडलेंच असेल!

राणाखानः—आक्सर करके, पानिपतमे उसी नजीबखानने आपने वापदादोंको भिस्मार किया, और आपने भाईयोंको और चाचाके लडकेको कत्तल किया, इसलिये, उसका बदलालेनेके, आप उसके कहेने मुजब आपकी राय न दिया होगी !

पाटीलः—अगदीं बरोबर ताडलेंत. पुढें मला रोहिर्लहांचें पारिपत्यकरण्यास सांगितलें. मी अंतर-वेदींत जाऊन उतरल्याची बातमी झुबेताखानास कळतांच तो भिऊन, जो शुक्रतलकिल्यांत पळून गेला तो आंतल्या आंतच गार झाला. नंतर शहाआलम बादशाहास, त्याचे दोस्त इंग्रज त्याला मराठ्यांकडे जाऊ नको ह्मणून सांगत असतां तो त्या सांगण्याची हेटाळणी करून आमच्याकडे आला. नंतर आह्मी त्याला दिल्लीस तत्कावर बस-

वून, तेथे जो अनंतराव ह्मणून आमचा वकील
 होता त्याजकडून एक खलिता तयार करवून त्यावर
 शहाआलमची सही घेऊन मंजूरी घेतली. या
 प्रमाणे पूर्वी पानिपत येथे लागलेला काळीमा
 साफ धुऊन काढून सर्व हिंदुस्थानभर भगव्याझें-
 ड्याचा अंमल बसवून आह्मी श्रीमंतांना खलिता
 देण्याकरितां जयजयकार करित पुण्यांस येणार
 तो वाटेंत रावसाहेब माधवराव कैलासवासी झा-
 ल्याचें वर्तमान कळलें ! तेव्हां या दुःखात्तिशया-
 च्या व जय मिळाल्याच्या अत्यंतानंदाच्या वि-
 स्तीर्ण लाटांमध्ये आह्मी उचंबळू लागलों असतां
 इतक्यांत नारायणरावांचा खून झाल्याची बातमी
 आह्मांला येऊन पोहोंचली. यामुळे व रघुनाथ-
 राव इंग्रजांनां मिळून त्यांनीं चालविलेल्या खट-
 पटींमुळे मनाला अतीशय दुःख होऊन, वाघा-
 सारखेवीर, ही भरतभूमी सिंहासारखा जबडा
 पसरून, त्या उघड्या थडग्यांत एकामागून एक
 गडप करून टाकते आहे या मुळे या पुढें आतां
 हा राज्यवृक्ष पुन्हा खचणार, ह्या अशा भयंकर
 कल्पनांनीं डोकें भणाणुन जाऊन, पुन्हा दक्षिणेंत
 जाणेंच नको असा विचार झाला. पण टोपीवाले
 हे पुण्यावर चालकरून येत आहेत अशा आशयाचें
 पत्र मला नानांच्या कडून आलें व माझ्या वकी-

लाचाही इंग्रजांनीं अपमान केला हें तुमच्या सर्व लक्षांत आहेच.

राणाखानः—वो तो सब हो चुका; मगर वो आपका मानाजी, उस्का इन्तजाम क्या किया है ? उसे खुले दस्त छोडना मुमकीन नही है ! क्यों के न मालुम वो फिर पहिलेसरीखा इत्तफाक् लावेगा ।

पाटीलः— तें कांहीं नाहीं ! तो आतां पूर्णपणें निवळला आहे. त्यानें उज्जन सोडून येथें छणजे पुण्यास श्रीमंतांच्याच आश्रयाला शेवटपर्यंत राहण्याचें कबूल केल्यामुळे त्याला मी कैदेतून सोडला. बहुतकरून तो येथें आला असेल किंवा येईल. बरें, आतां तुम्ही उदईक येथून निघून परत उज्जनीस जावें असें मला वाटतें ! कारण तेथें कोणीच नाहीं. दुसरें असें कीं उज्जनीच्याजवळच जो प्रांत वंशपरंपरा तुम्हाला तोडून दिला आहे त्याच्या सनदा मी लाडकीजवळ ठेवल्या आहेत. त्या आपल्या हस्तगत करून घ्या. मी इकडेचें सर्व राजकारण आटपून लवकरच तिकडे येईन । शेवटीं सांगावचें एवढेंच कीं नीट सर्व मंडळीस जपा.

राणाखानः—उस्का कुइ जिक्र नही ।(हुजच्या येतो)

हुजच्याः— सरकार, पुरंदराहून बोलावणें आलें आहे.

पाटिल:-निघालोंच ह्मणून आलेल्याला सांगून
माझा घोडा तयार करव.

हुजऱ्या:-जी सरकार (जातो)

पाटिल:- (उठून) परमेश्वरा, आमचा सांभाळ
करणारा तुझ्याशिवाय कोणी नाही. ह्मणून या
भरतभूमीवरून नष्ट अविंधांची नामोनिशी करण्या-
चा जो मी विडा उचलला आहे त्या कामीं मला
तुझी पूर्ण मदत असू दे. (पडदा पडतो)

प्रवेश दुसरा समाप्त.

प्रवेश तिसरा.

स्थळ:- पुरंदर किल्यांतील श्रीमंतांच्या गादीचा
दिवाणखाना.

पात्रे:- नानाफडनवीस, बापु, होळकर व हरि-
पंत फडके गद्दीपुढें विचार करीत बसले आहेत.

नाना:- बापु, सुभेदारहोळकर, दादासाहेबानीं
इंग्रजांशीं मसलत करून राज्यप्राप्ती साठीं त्यांनां
राज्यापैकीं दोन आण्याचा हिस्सा देऊं केला होता,
परंतु सुरत मुक्कामीं इंग्रजांची पुरी टेर उडाल्यामुळे
ते सर्व प्रकर्ण विझल्यासारखें दिसत होतें ! परंतु

आतां दादानीं पुन्हा कल्याण मुक्कामी राहून त्या मुंबईकरांशीं अशी मसलत चालविली आहे कीं, राज्यावर जर बसवून दिलें तर राज्यापैकीं पाहिजेल तिथला पुणें शिवायकरून चार आण्याचा हिस्सा त्यांनीं घ्यावा. हें सर्व आपल्याला विदितच आहे. तेव्हां आतां ह्मणायचें इतकेंच कीं, हा गृहकलहाशी पेडून त्याच्या टिणग्या व ज्वाला ज्या भडकूं पाहताहेत त्यांनां कांहींतरी तोड जोड काढून होतां होईल तितक्या लवकर दडपून टाकल्या पाहिजेत ! कारण हे परकी जे आपल्या घरात शिरूं पाहताहेत ते रस्त्यावरच उभे केले पाहिजेत. नाहींतर “भटाला दिली ओसरी न् भट पाय पसरी ” अशांतली स्थिती व्हायची !

होळकरः—पण केवढा मूर्खपणाहा ! आपलें भांडण घरांतल्याघरांत न मोडतां शेजाऱ्याला त्यांचा निकाल करायला आणायचें नां ! हे दादासाहेब आपल्याला मोठे कर्तेसवर्ते ह्मणत असून हा असला वेडेपणा कोठला त्यांच्या डोक्यांत शिरला आहे कोणाला ठाऊक ? मला वाटतें कीं, यांच्या असल्या वर्तनानें आपल्यावर केव्हां व काय प्रसंग येईल याचा कांहीं नेम नाही ! ज्या दादासाहेबांनीं आजपर्यंत मराठेशाहीचा पूर्ण अभिमान बाळगून, अभिमानानें परकीय शिखानष्ट

शत्रूस बिल्ली बनवून सोडिलें होतें. तेच आतां आपली हिम्मत, शौर्य, धैर्य, शहाणपणा वगैरे सर्व विसरून जाऊन अमिष्टासारखे मराठ्यांच्या पूर्ण शत्रूची पायधरणी करूं लागले अँ ! केवढें आश्चर्य हें ! आर्यमाते, विचारे नशीब तुझें. ज्या सुवर्ण भूमीवर, युधिष्ठिर, रामचंद्र, भीष्म, द्रोण, कर्ण, अर्जुन, श्री छत्रपती शिवाजी, राववाजी, इत्यादि वीरमणी राजहंसांनीं अवतार घेऊन ती शोभाविली त्याच ठिकाणीं त्यांच्याच मालिकेंत जाऊन वसण्याच्या योग्यतेचे जे दादा, त्यांनीं धूम्रवर्ण कलापी बगळ्यांच्या समूहामध्ये शिरून बेटक्या खाण्याचा प्रयत्न करावा ना ? किती ही शर्मची गोष्ट ! हे माते वसुंधरे, तूं एकदम सहस्रावधी ठिकाणीं आपलें उदर फाडून या बर्फातल्या उदी अस्वर्लाना एकदम गड कळून आपल्या पाठीवरचें 'ओझे कमी कर ! विनाकारण आर्यांच्या धेनुमातेचा छल होतो आहे ह्मणून अश्रु ढाळून धाय कां मोकलतेस ? (शिपाई येतो.)

शिपाई:- (मुजरा करून) पाटीलबोवांची स्वारी आली. (पाटील येतात.)

नाना:- (त्यांस सुस्थली बसवून) कां, क्षेम कुशल आहेना ?

पाटीलः—श्रीमंतांच्या आशिर्वादानें व आपणा सर्वांच्या मेहेरनजरेनें यथास्थित आहे !

सु० होळकरः—ईश्वरा, तूं आमचा खरोखरच साह्यकारी आहेस; कारण पाटीलबोवा सुद्धां ऐन प्रसंगीं येऊन पोचले. आतां काय या टोपीवाल्यांचा नुसता धुव्वा उडवून देतो. कां पाटीलबोवा, आहे का नाही राज्यकारस्थान ?

पाटीलः—अहो सुभेदारसाहेब, यांत त्यांचा कांहीं दोष नाही. हें सर्व दादा. त्यांची राज्यतृष्णा त्यांना परदास्यत्व करायला लावते आहे. याच दादासाहेबांना आपण पूर्वीं गादीवर बसावें, आपल्याला लोकांनीं राजा ह्मणावें वगैरे कोणच्या तरी गोष्टीची इच्छा होतीका ? परंतु एकदां का अवदसेचा पाया घरांत शिरला कीं अशी स्थिती व्हायचीच ! ज्या गनीमानीं, भाऊसाहेब, विश्वासरावादि रणपुंगव शूर मराठे पृथ्व्यांना निर्दयपणानें आर्यमातेवरून हुसकावून परलोकची वाट दाखवली त्या शिखानष्टांचा मेहुमणीं जो अहमदशहा अवदल्ली, त्याच्या छातींत अटकनजीक लाथ मारून त्याचें नरडें आपल्या दांतांनीं काडकन फोडलें व कंठरुधिराचा कढत घुटका घेऊन झालेल्या शोकपर्यवसायीं कृत्याचा सूड घेतला व अक्षय विजयीं भगवा झेंडा अटकेवर फडकावून

आपल्या शौर्याने मराठी साम्राज्यास लागलेला कळीमा साफ धुतला व छत्रपतींस स्वर्गी आनंदाने डोलायला लावले आणि अजरामर कीर्ती संपादन केली. त्याच या दादासाहेबांच्या सध्या पाठीस लागलेले गरगर फिरविणारे आनंदी-बाईरूपी सुदर्शन चक्र जर त्यावेळी यांच्या सन्निध असते तर त्यांच्या हातून कांहीं एक न होतां उलट गृहकूलह मात्र अधिक वाढले असते !

बापूः—(आपल्याशी) करा, आणखी शंख करा. हा बापू हणजे लुडबुड्या व दुटप्पी वर्तन करणारा नाही का ? दमधरा. यांहीं पेक्षा अधिक कलहाशीं माजवतो ! आज नाही उद्यां, कधी तरी ही सखारामबापू दादांना गादी मिळवून देणार ! (उघड) होणारास उपाय काय ? जसा वारा येईल तशी पाठ देणें जरूर आहे. हा टोपीवाला इतका बेमान व काफर होईल असें मला तरी निदान वाटले नव्हते ! पुरंदरच्या तहाला झुगारून देऊन त्यानें हें जें नीच वर्तन चालविलें आहे त्याबद्दल त्याला योग्य बक्षीस अवश्य मिळालें पाहिजे. त्याला अजून आमचा मराठी पेंच कळला नाही हणून त्यानें हें असले उद्धटपणाचें व बेपर्वाईचें वर्तन चालविलें आहे ! हें पहा सुभेदार, पाटीलबोवा, आतां एकदां सवजर्ण आपापल्या

कंबरा बांधा व त्यांना आपल्या देशांतून अखेरचेंच घालवून द्या. ह्मणजे दादासाहेबही चुरमुरे खात (आत्मगत) बहुतकरून तुझालाच चुरमुरे खावे लागतील. त्यांच्या कवाडती सैन्याबरोबर लढणें फुकाचें नाहीं. (उघड) आयतेच गुचचुप परत येतील. कां मी ह्मणतो हें पटतें का ?

हरिपंतः—तसें केल्याशिवाय सोयच नाहीं; परंतु पहिल्यापासूनच आपल्या लोकांची चूक झाली, या विजारभटांना जर पूर्वीपासूनच आपल्या आर्या-वर्तावर वसाहत करूं दिली नसती तर आज हा प्रसंग येईल असें स्वप्नी तरी आलें असतें का ? काय शिंच्यांचा मारवाडी कावा ! प्रथम व्यापाराला मोकळीक करून घेऊन नंतर मालसंरक्षणाच्या निमित्तानें फौज ठेवायला सुरुवात केली व अलीकडे तर फितुरी करून तेंटे लावायचा धंदा पत्करला आहे. हाच गुलामांचा व्यापार ! पण या सर्व गोष्टींत त्यांना तरी दोष देण्यांत काय अर्थ आहे ! आमचेच लोक अर्धवट. माकडाषाशीं खवा वजन करायला देऊन मग नाहींसा झालां ह्मणून गुरगुरण्यांत फायदा काय ? ती ताम्रमुखी जात खादाड आहे हें तर जगप्रसिद्ध आहे. वरें अजून तरी आमच्या लोकांचे डोळे उघडाताहेत का ? या गौरकायांना आर्यमातेवरून घालवून देण्याची मस-

लंत न करितां उलट आपल्या घरांत कुठें काय आहे हें सर्व त्यांनां दाखवून घरभेदे बनवताहेत ! तें कांहीं नाहीं ! हा हरिपंत फडके जिवांत जीव आहे तोपर्यंत अश्रांत श्रम करून यांना पिटाळून लावणार ! बेत सिद्धीस नेणारा गजानन समर्थ आहे ! झाड उगवूं लागलें आहे तोंच उपटून टाकिलें पाहिजे. नाहींतर एकदांका वाढून बें जून झालें ह्मणजे त्याच्या मुळ्या केव्हां इमारतीला धक्का देतील याचा कांहीं नेम नाहीं. कां बापू असचेंना ?

बापू:—(आपल्याशीं) निदान वरकणीं तरी तुमच्या सारखें बोललें पाहिजे. अंदरकी बात हमे और वादासाब फक्त जाने. (उघड) तात्या, माझ्या मसलतीशीं तुमची मसलत अगदीं जुळली ! कसें तरी अरिष्ट टाळलेंच पाहिजे. “ नाकापेक्षां मोती जड ” काय उपयोगी ?

नाना:—आपण सर्वजण मिळून जर हातभार लावला तर ही गोष्ट तडीस जाईल. श्रीमंत वयानें लहान, तेव्हां त्या झाडाच्या भोंवतालची कांटेरी झुडपें छाटून टाकून त्याला वाढायला साफ जागा करून देणें आपलें काम आहे. ह्मणून ह्मणतो कीं, एकवार आपण इंग्रजाला असें पत्र लिहूं कीं, तुमचा व आमचा पुरंदर मुक्कामीं तह झाला असून तुम्ही त्यांतल्या कलमांचें उल्लंघन करीत आहांत.

तर तुमच्या सारख्या न्यायी ह्मणवणाऱ्या परद्वी-
स्थांना असले हें नीच कृत्य योग्य नाही. तर
वेळींच उमजून आपले वर्तन सुधारावे आणि इत-
उत्तर आमच्या कोणच्याही भानगडीत न पडतां
साहाकारी राष्ट्रांच्या नियमांचें अवलंबन करावे
आणि दादांना मुकाट्याने आमच्या स्वाधीन करावे
हें ठीक. तसें न करितां चालू क्रम जर पुढें असाच
कायम ठेवाल तर आह्मांला कांहीं निराळीच तज-
वीज करावी लागेल ! याचा नीट विचार करा !

सु० होळकरः—हो, हीच युक्ती ठीक दिसते
पण नाना साहेब, मला तर खास वाटतें कीं,
या आपल्या पत्राची ते हेटाळणी केल्याशिवाय
कधीं राह्यचे नाहींत. मग तुमची काय समजूत
असेल ती असो.

पाटीलः—सुभेदार साहेब, समजुत काय असा-
यची; त्यांचा सुरतेस पराजय झाला तरी अजून
रग नाहींना जिरली ! त्यांना ह्मणावें. येतो येतो
असें भिंती अडून कां ? प्रत्यक्ष पुढें येऊन हा
आलो ह्मणून दंड ठोकून सामन्याला उभे रहा
ह्मणावें ? ह्मणजे मग हा बहादुर कशी तोफेच्या
गोळ्यांची मेजवानी देतो ती पहा ! चोर, कावा
लुठवताहेत ! (एक हेर येतो).

हेरः—(मुजरा करून) धनीसाब, समईकर, टोपी-

वाला इष्टुर फाकडा आक्षि लइ मोठा लढाईचें
 सरांजाम बराबर घेऊनशेनी लढाई देन्यास्त्री बोर-
 घाटांप आला है । समद लोक घाबरल हैती ।
 दादासाबबी बराबर हैती ।

पाटीलः—काय इष्टुर फाकडा दादांना बरोबर
 घेऊन आमच्याशीं लढण्याकरतां बोर घाटापर्यंत
 आला काय ? अरे हरामखोरा ! श्रीमंतांशीं बेमान-
 पणा अँ ! कांहीं हरकत नाहीं ! नानासाहेब, आतां
 आपल्यालाही व्यवस्था लवकरच केली पाहिजे !
 कृसें सुभेदार, तात्या ?

नानाः—(घांबरून) कशी काय व्यवस्था करा-
 यची हें तुझाला नवेंच सांगायला पाहिजे असें
 नाहीं कारण तुझी, सुभेदार, सेनापती तात्या वगैरे
 सर्व कसलेलेच अहांत. तेव्हां तुझीच सर्व व्यव-
 स्था करा !

पाटीलः—मला वाटतें प्रथम, मी व तात्या
 यांनीं न जातलं पानशांचा तोफखाना व सुभेदारानीं
 जावें. सध्यां सुमारें एक लक्ष सैन्य असलें हणजे
 पुरे आहे. फाकड्याचें सैन्य घांट उतरून यायच्या
 अगोदर तळेगांव मुक्कामी आपल्या सैन्याला तळ
 देऊन राह्यला सांगावें हणजे छातीवर एकदां का
 कट्यार दिसली हणजे मग पुढें. त्याला हातपाय

हलवतां येणार नाहीत ! मग कसे सुभेदारं,
तात्या ?

सु० होळकरः—ठीक आहे ! आह्मी करतो नि-
घण्याची तयारी ! मात्र तुम्ही तयार असावे ! वेळ
आलीच तर हेर धाडीन !

नानाः—(हेरास) जारे सरदार पानशांना बो-
लावून आण ! (हेर जातो) चला तर मग
आपआपल्या तयारीला लागा. आतां बोलत
बसण्याची वेळ नाही. श्रीमंतांचें यश रक्षण
करणारा जगदीश समर्थ आहे.

(पडदा पडतो)

प्रवेश तिसरा समाप्त.

प्रवेश चवथा.

स्थळः—खोरघांट पायथा.

पात्रेः—दादा व इष्टुरफाकडा दोघे तंत्रूत विचार क-
रीत बसले आहेत.

इष्टुरः—कां डाडासाब, हामी आपला आर्मी
कसा फाइन टयार केला हाय. उस्का ड्रिल, परेड,

वगैरा सब कैसा हाय ? आच्छा है और न्हाय ? आटां टुम हमाला ऐसे बोलेल कीं टूमचा अमीं आमंच्यापाशीं फाइट करनेकु स्टयांड होइल क्या ? टूमचे ऑल पीपल अक्षि म्याड म्याड है ! आमच्या लोकाच्या ऍडव्हाइस बरोबर वागून आपला आमीं टयार करेल, ऍन्ड आमचा एक दोन इंग्लिश माणुस ठेवुनशेनी टचेना आपल्या फोर्सचा कम्यांडर, कर्नेल करेल, टर रियलि टूमच्या लोकांचा बडा प्राफिट होऊनशेनी जाईल.

दादाः—खरेंच साहेब, तुझे ह्मणणें खरें आहे ! बीकी हें खास कीं तें सैन्य जरी कवाईत शिकलेलें नाहीं तरी एकाएकी ह्मणजे आपल्याला हार जाईल असें मुळींच नाहीं. (आपल्याशीं) गुलां मानों तुमची ती मातबरी किती ! सध्यां आमच्यांत वांकडे आलें आहे ह्मणून तुमची गरज. उद्यां आह्मीं सर्व हिंदुस्थानवासी एक झालों ह्मणजे तुम्हा परद्व्यापहारी नीच मारवाडी भाईची ती काय कथा ! भुइमुगाच्या शेंगासारखें दाणख्या खालीं झोंडपून आंतलें दाणेरूप जे कांहीं प्रांत सध्यां तुमच्या ताब्यांत आहेत, ते घेऊन तुम्हा टरफलांनां देऊं फेंकून, आहांत कुठल्या नादांत ! (उघड) साहेबा, काय करूं ! शिंदे होळकरांनीं मला राज्यावर बसावेण्याचें अभिवचन देऊन आयत्यावेळीं फस-

विलें ? नाही तर मग त्या नानाचें व हरिपंताचें काय आहे तें बघितलें असतें !

इष्टुरः—बट डाडासाब, तुमी थ्रोनके टू एअर नसटां यूसलेस्ली राइट कां शांगटा ? आटा हमी टो टूमच्या साइडनें फाइट देण्याला स्टयांड होणार. बट तुमी लोक टचेला काय ह्यनता, यस् यस् “सव्याला ऑलवेज जय” त्ये करतां, हमी जरी टूमची साइड धरली आहे तरी हीमाला सकसेस मिळेल असा वाटत न्हाय ? ऑल राइट लेट इट गो. बट तुमी आपल्या यूथ मंदी रजि घेतला न्हाय और अबि ट्राय करटे ! अबिटो टुम लइ ओल्ड जाला! आमच्या कंट्रिमिडे असा कडिबि न्हाय होएल् टू एअरलाच थ्रोन मिळेल! टूमबी टू है. न्हाय ऐसा न्हाय ! बट अबिटो हिज् हायनेस सवाइ मांडुराव है क्या न्हाय ! टे बॉर्नजाला नशटे देन तुमी गाडी मिळाला असता ! युवर होल नेशन तुमाला अब्यूज करटे कीं तुमी आमच्या साइडला नॉट जावा! रिअलि तुमारे समडे पीपल अक्षि स्टोन है! हमी ये बोलते कीं जेला किस्कीवी हेल्प मिळणार न्हाय टो क्या आयमीन तेने काय करावा ! आमच्या सारख्या जस्ट ऍन्ड गुड गव्हर्मेंटकडून हेल्प घेतलीच पायजे ! डाडासाब, टुम ऐसा बोललकीं

हमी इंग्लिस लोक तुमारे साथ बदरके माफक नहीं वागटे ? टो तुमारे लोक हमकू कायकू अब्युज करते ! हम टो तुमारेसाथ ऑलवेज इंपार्शली वागटे ! हमकू क्या ? तुमारे सरीखे बडेलो-कनी जर हमकू आश्रय दिला टर हमचा बेपार नीट चालणार ! नहीं तो हमकू क्या ! उंच्या हम त्हासं इंग्लंडकू निकल जाऊं ! रिअलि तुमारे सब लोगोंकू विलकुल अक्कल न्हाय ! टे बडे खराब है ? ब्रेन टो उसकू टोटली नै हाय ? लेकिन राज-कैसा करते आय डोंट अंडरस्व्यांड ! तुमीवी इ-कट्या बॉरस् ये स्टोनकेसाथ कैशा केल्या ! उसकू डिफीट देना बडा मुष्कीलका और मोस्ट डिफिकलड टास्क है; ऐसा हम बिलकुल नहि जानते !

दादा:—(आपल्याशीं) गुलामा, माझ्या समक्ष माझी व माझ्या राष्ट्रांतिल लोकांची निंदा । आमच्या आर्यविद्वांचेच नव्हे परंतु माझे स्वतःचेच नसतें नांव ऐकिलें कीं पुरे, शत्रूंची काळजे फाटून जाऊन वाट फुटेल तिकडे पळत सुटत. फार कशाला, राघुभरारी झटलें कीं पुरे, त्यांचे घोडे सुद्धां पाणी पति नसत व दाणा खात नसत. तोच मी आज हतवीर्य होऊन तुझ्या जवळ मदत

मागायाला आलों ह्यणून असा अपमान अँ !
 माझ्या समक्ष माझी निर्भत्सना करून मला
 खाली पाह्यला लावतोस काय ? थांब, मला
 गादी तर मिळूंदे ! ह्यणजे मग तुम्हा गौरकायांचे
 नख तरी या आर्यमातेवर टिकूंदेतो का पहा !
 खरोखर परदास्यत्वाचे कोरडे फार कठोर आहेत !
 लोकहो, अज्ञान तरी सावध व्हा ! मी जर पाहिला
 राघोबा असतो तर हे असले शब्द याच्या तोंडचे
 सहन केले असते का ? खाडकन समशेर उपसून
 जागच्या जागीं छाटून टाकला असता ! पण
 उपयोग काय ? माझे काम मला करून घेणे
 आहे ना ! (उघड) अरे साहेबा, लोकांनीं
 किती जरी मला दूषणे दिलीं तरी मला त्यांची
 विलकुल पर्वा नाही ! गादी मिळाल्याशीं कारण !
 मग तिकडे कांहींका होईना ?

इष्टुरः—टेटो टु है ! आमच्या क्या. हमी टो
 बेपारी लोक. हमाला जे साइडना प्राफिट हो-
 इल ते हमी करणार. एकंडर हमाला टोटा न्हाय
 जाला देन ऑल राइट. और हम ये बोलते कीं टुम,
 टुमारै भाईबंदकेसाथ टंटा नही केला तर लई
 चांगला. बट हमी ऐसा बोलते कीं, काय बी करा,
 पन आमच्या वर्कबद्दल हमाला प्राइज टुमी डिला
 पाहिजे ह्यणजे हमी टो लई ग्ल्याड होइल ?

दादाः—तें सर्व मंग होईल.

इष्टुरः—युवर लॉर्ड शीप, हमी टुमाला इन्सल्ट व्हावा ये ऑब्जेक्ट धरून बोलटे न्हाय ? माझ्या सारखा इंग्लिशमन टुमाला कंदी मिळणार न्हाय ? हमाला काय कंपनी जशी ऑर्डर सोडील टशी सर्विहस करना ! बट हमी टुमाला टुमच्या चांगल्याची गोष्ट सांगटे त्येच्या मंधी टुमाला आमचा घुस्सा येतार नाहों तर हमी टी गोष्ट टुमाला बोलेलें पण जाऊदे टेचा काय जाला टुमकू सकसेस जाल्यावर हमाला ब्राईबचा दो लाखरुपया देतार त्ये कवा ।

दादाः—गादीवर बसलोकीं लगेच थैल्या ओतवों !

इष्टुरः—बहोत आच्छा ! आटां टुमारो मार्च करूनशेनी पूना कांकर करणार ! और टुमकु थ्रोन पर इन्स्टाल करकर हमू टर्न होईल ! हज्जी झाला कीं न्हाय ?

दादाः—तेकडेन्न मला पाहिजे ! पण प्रथम शिंदे, होळकर, नाना वगैरे कुल लोकांना कैद केले पाहिजेत ! त्याशिवाय कांहीं एक जुळणार नाहीं !

इष्टुरः—टेटो हमी पहिजे करेल ! त्येच्यामंदी आपुन बिलकुल डाउट नॉट घेइल ! टेटो हमारा फर्स्ट वर्क देत अदर्स.

(एक नोकर पत्र घेऊन येतो व दादानां देतो. पत्र वाचून)

दादा:—साथवा, पुण्यास एकदम जाण्याचा बेत फसला ! पत्रांत अशी बातमी लिहिली आहे कीं, मराठ्यांची एक लाख फौज सुभेदार होळकरांच्या सैनापत्याखालीं, तळेगांवाजवळ तळ देऊन राहिली आहे. मग आतां कसा काय विचार ?

इष्टुर:—मंग काय जाला ? उदर हंम उस्कु फा-इट देगा ! और सबकु कतल करकर पूना जायगा ! तुम ऐसे डरटेक्या ? हंम टो तुमारे साथ है क्या न्हाय ?

दादा:—बरें आहे बुवा; (आपल्याशीं) ह्यण आ^१हेना ! “ वेळ पडे बाका, तो गच्छेकु कहेना काका ” त्यांतलेंच हें ! तूं ह्यणशील तसेंच ! कारण मी आजपर्यंत लढाई केली नाही ! आतां तुझ्यापाशींच प्रथम शिकायला आलों आहे ! या लढाईत जय येईल असा मला तर निदान भरंवसा येत नाही ! मग होणें जाणें परमेश्वराधीन आहे ! (उघड) बरें आहे ! साहेबा, मी जातो आतां.

इष्टुर:—बहोत उम्दा, हमी बी आतां जरा रेस्ट घेऊनशेनी टयारी करण्याला फौजकू ऑरडर डेटे !

(पडदा पडतो.)

प्रवेश चवथा समाप्त.

प्रवेश पांचवा.

स्थलः—पुरंदरचा किल्ला.

पात्रेंः—नाना, तात्या व पाटिलबोवा विचार करीत आहेत.

नानाः—पाटीलबोवा, आतां पुढें कसें काय करायचें ? आजपर्यंत आपल्याशीं झुंजण्यास फक्त परकीय असे एक मुसलमानच काय ते होते; परंतु आतां हे ताम्रमुखे इंग्रज, फिरंगी वगैरे परद्वीपस्थ नवीनच उत्पन्न झाले आहेत ! खरोखर सांगतो पाटीलबोवा, ते मुसलमान फार बरे पण हे टोपिवाले अती दुष्ट. गुलामांनीं कावा पहा कसा चालवला आहे तो ! आमच्या घरांत घुसून वास्तविक घराचे जे मालक त्यांना खोटे ठरवून, जे खोटे आहेत त्यांना खरें ठरवूं पहाताहेत ! कोण हा नीचपणा ! हे दादासाहेब जर त्या चांडाळणीच्या राक्षसी भोहजालांत सांपडले नसते तर, असला हा रणधीर प्रतिकृतांत योद्धा; असल्या या नीच, खडतर व ज्याचा परिणाम पुढें अती वाईट होऊन सर्व हिंदुंची दैनावस्था होणार आहे, अशा कृत्यांत कधीं तरी पडला असता का ? पण आतां उपाय काय ? आलेलें संकट कसें तरी टाळलें पाहि-

जे ! आज सर्व राज्याचा भार आपण आपल्या शिरावर घेतला आहे तर नेट देऊन कसे तरी हें हाकारलें जहाज सुखरूप तिराला पोचविलें पाहिजे ! हरप्रयत्न करून कधींही धुतला न जागारा, पानपतच्या संग्रामाच्या वेळीं लागलेला काळीमा एकवार साफ धुवून गेला आहे, तर तो आतां पुन्हां लागूं पहातो आहे. तेव्हां तो लागूं न देण्याविषयीं आपल्याला जीवाच्या पलीकडे श्रम केले पाहिजेत. पण आतां या इंग्रजांची कशी काय वाट लावायची ? त्यांना या भरतभूमीवर राहूं देणें ह्मणजे निदान आपल्या राज्यकारस्थानाली तरी हें बाधणार आहे ! कारण त्यांनीं आमच्या देशांत येऊन एक एक प्रांत लुच्चेगिरीनें घशांत टाकण्यास सुरुवात केली आहे ! यावरून नेम तरी काय सांगावा. उद्यां हें आपलें सर्व राष्ट्र फितुरी करून एकदम घशांत टाकतील ! ह्मणून ह्मणतो कीं, आपण मनाचा निग्रह करून आपलें साम्राज्य प्रस्थापित करण्याची जी मनिषा व जो हुरूप धरला आहे त्याला झुगारून न देतां व आपल्या प्राणाची पर्वा न करितां अव्याहत श्रम करूं. मग पुढें प्रभुसत्ता.

पाटील!—नाना, अंतर्गामी स्थिति काय आहे हें न जाणणाऱ्या सामान्य जनास आकाश जरी निरभ्र

दिसत होते तरी एकाएकीं मेघराजानें काहूर करून आपल्या अंतरिक्षीं छपवून ठेविलेल्या, तीव्र, भयंकर व प्रज्वलित सौदामिनीस, आह्मी मराठ्यांनीं भक्कम चिरेबंदी पायावर उभारलेल्या अति प्रचंड अशा मजबूत इमारतीवर घाला घालून ती जमीन दोस्त करून टाकण्यास उद्युक्त केले, हें केवढें आह्मा महाराष्ट्रियांचें दुदैव व शोचनीय स्थिति ! दुःखांत सुख एवढेंच कीं, ही इमारत जरी सध्यां ढांसळून पडली आहे तरी ती श्री छत्रपती महाराजांनीं पायाशुद्ध बांधली असल्याकारणानें, तिचा अगदींच मागमूस नाहींसा न होतां, छप्पर एकीकडे, खांब दुसरीकडे व पाया तिसरीकडे, अशी जरी स्थिती झाली आहे तरी त्या सर्व वस्तु आपल्या ताब्यांत असल्या कारणानें, आपल्याला पुन्हां पूर्ववत इमारत उठवण्यास परिश्रम असे किती लागणार ? फक्त सांधे जुळण्याचाच काय तो अवकाश कीं; पुन्हां जशीच्या तशी तयार ! ह्मणून माझेही ह्मणणें असें आहे कीं, आतां ही गोष्ट बिलकुल दिरंगाईवर टाकतां कामा नये ! दादांनीं आपलें स्वातंत्र्य प्रस्थापित करण्यासाठीं, या टोपीवाल्यांच्या साह्यानें जी खटपट चालविली आहे तिचा प्रथम उच्छेद करून टाकला पाहिजे ! दादांनीं, इंग्रजांच्या साह्यानें किती जरी भक्कम व

अघटित राज्यतृष्णेचा व्यूह रचला तरी आपण त्या व्यूहाच्या खाली वीतभर जास्त खणून असा टोलेजंग सुरंग लावून देऊं कीं, तो व्यूह धाडकन ढासळून पडला पाहिजे !

नानाः—पण मी असें ऐकतो कीं इंग्रज लढाईच्या कामांत मोठे पटाईत आहेत ! त्यांच्या कवाइती पलटणाबरोबर नेहमी आपला टिकाव कसा लागणार ! पण त्यांतलें आह्माला कांहीं गम्य नाही ! तें तुम्हीच काय तें करा ! आह्मी आपले लेखणी बारगीर !

तात्याः—नाना, तुम्ही असे भितां का ? श्रीमंतांच्या पुण्य प्रतापानें आमच्या सारखे निधड्याछातीचे वीर जिवंत असतां तुम्ही या टोपीवाल्यांनां भ्यावें ? आजच्या या लढाईमध्ये, मराठे आपली खरी कर्तबगारी दाखवून, स्वराज्य व स्वधर्म निष्ठेनें, श्रीमंतांच्या मसनदीचा अभिमान वाळगून, खास यश संपादन करणार व दादांना बंदिवान करून श्रीमंतांच्या पुढें हजर करणार ! (एक हेर घाबऱ्या घाबऱ्या येतो व हकीकत सांगतो.)

हेरः—सरकार, येळ अक्षी खराब आलीया पगा ! टोपीवाल्यानं आपल्या सैन्याची फार नासाडी चालविली हाये ! सुभेदार होळकरांनीं, दुसऱ्या सरदारांनीं अक्षी पगा जिवापाड श्रम

चालवल हैती, पन त्येंच्यां त्या मर्दुमकीचं काइबी चीज व्हनार न्हाय असं दिसतं ! काय इचिभन आमचं समद सरदार इक्त अंगावर तुटूनशेनी पडत्याती, पन त्यो गोरा योक पाउलभर बी मागं हाटाना ! सुभेदारसाब तर इचारामंदी अक्षी बुडून ग्येल हैती ! आपल लस्कार जराका जोर धरूं लागल कीं, त्यो गोरा अशी कांही योकांदी युगात काढतो कीं, काय इचारू नगा ! सरकार योकंदर आपल्या चार टकरा फसल्या ! त्ये कारणानं आपल लस्कार धूम माघारी पळत सुटल हाये !

° नानाः—तूं थेट तिकडूनच आलास ना ?

° हेरः—जी व्हय. तकुंठच थेट आलों ! घोडा भडर हाय !

नानाः—जा ! असाच जा ! आणि सरदार पानशांनां इकडे बोलावलें आहे ह्मणून सांग जा ! ते आतांच पायथ्याशीं गेले आहेत.

हेरः—जी ! सरकार (जातो.)

पाटीलः—नाना ! हेरानें बातमी वाईट आणिली यांत तर शंकाच नाही; पण आमच्या लोकांनीं चारी टकरा फसल्या ह्मणून भेदरून पीछे हाट करावी काय ? कोण नामर्दपणा हा ! लढाईला जायचें आणि आपले जीव बचावण्यासाठीं पळायचें ? (पानशे येतात.)

नानाः—तात्या, पानशे, पाटीलबोवा, कांहीं असो ! आज आपलें दुदैव ओढवलें असें ह्णायला कांहीं एक हरकत नाही ! कांहीं दिवसा पूर्वीं आपल्या दुदैवानें जो राज्यवृक्ष अर्धवट तोडला गेला होता, त्यालाच धाकट्या रावसाहेबांनीं आपल्या मर्दुमकीचें ओतप्रोत पाणी घालून तो पूर्ववत् करण्यास सुरवात केली नाही तोंच एकदम आमच्यावर जबरदस्त तीक्ष्ण धारेची आकाशांतली कुऱ्हाड पडून तें दिव्य रत्न आमच्यांतून गभावलें. पुढें आपण सर्वांनीं नेट धरून तो वृक्ष पूर्ववत् करण्याचा जो अश्रांत परिश्रम चालवला आहे तो हाणून पाडण्याकरतांच जणु ईश्वरानें हें एक दुसरें संकट आणून उभें केलें आहे ! सरदार पानशे, इंग्रजांबरोबरच्या तळेगांव नजीकच्या आपल्या चार टकरा फसल्या व आपले लोक पीछेहाट करूं लागले आहेत अशी आतांच बातमी कळली. तेव्हां तुम्ही, सेनापती, तात्या व पाटीलबोवा आणि तिकडे गेलेल्या सुभेदार होळकरादि तमाम सरदारांनीं एकवार अखेरीस जुटीनें त्यांच्याशीं सामना द्यावा असें मला वाटतें ! मग कसें काय ?

पानशेः—कसेकाय ह्णून विचारणें कशाला पाहिजे ? अहो या टोपीवाल्यांची ती काय कथा ! माझे गोलंदाज शिस्ताई बांधण्यांत असे तरबेज

आर्हत कीं, एक सरबत्ती केली कीं पुरे ! शत्रुंचें सैन्य रानोमाळ पसरून त्यांनां “ त्राहि भगवन् ” झालेंच पाहिजे ! चार टकरा फसल्या काय ? ठीक आहे ! कसें काय सेनापतीसाहेब ?

तात्याः—वाटेल तेव्हां व वाटेल तेथें, श्रीमंताची सेवा करण्यास हा मर्द तात्या अगदीं एका पायावर तयार आहे ! शत्रुंचें सैन्य किती व कशाका तयारीनें असेना, त्यांनां कंठस्नान घालून त्यांचा पाडाव करणें व श्रीमंतांचें यश संभाळणें हेंच माझे ब्रीद ! हा निघालों असाच ! पण पाटिलबोवा अनुभवानें आपल्यापेक्षां जास्त आहेत. तेव्हां त्यांच्यावरच सर्व भार टाकावा असें मला वाटतें ! कसें सरदार पानशे, नाना ?

नानाः—मला तुमचें ह्मणणें कबूल आहे. पानशे माझ्या बाहेर नाहींत.

पाटीलः—हें पहा अधिक वेळ विचार करीत बसण्याची ह्मी कांहीं वेळ नाहीं ! पानशे साहेब, प्रथम आपण आपला तौफखाना पूर्वेच्या बाजूनें शत्रूच्या तोंडावर पसरावा असें मला वाटतें. कारण गेलेले लोक बरेच थकले असतील ! मार्गें सेनापती तात्यांचें व माझे पायदळ उभें राहिल आणि त्यामार्गें, मी आपले घोडेस्वार उभे करतो ! अशा रीतीनें व्यवस्था करून आपण शेवटीं एकदां श-

त्रूंच्या अंगावर तुटून पडूं व आपल्या देशाच्या शत्रूंचें ह्मणजे आर्यविरहित लोकांचें पारिपत्य करणें हेंच आपलें व्रत असें जे आपले रणबहादूर स्वर्गस्थ ह्मणत त्यांच्याच पुण्यप्रतापानें आजच्या प्रसंगी आपण आपली खरी कर्तबगारी दाखवून पूर्वजांचें विमल यश रक्षण करण्याची अशी तच्हा आहे. असें जगाच्या प्रत्ययाला आणूं व या टोपी-वाल्यांनां “ हरहर महादेव ” करून गदींत मिसळवून देऊं ! आहेना पसंत !

तात्या व पानशेः—आपल्याकडे ज्याअर्थी धूरीणत्व दिलें आहे, त्याअर्थी सर्व पसंत असलेंच पाहिजे.

नानाः—सरदारहो, निघा आतां ! बोलून वेळ घालवूं नका ! सर्वांनीं आपआपली व्यवस्था करून आपआपल्या सैन्यासह शत्रूवर भाले खेंचून जाऊन श्रीमंतांचें यश रक्षण करावें, हेंच माझे शेवटचें सांगणें आहे !

पाटीलः—पराजीत होऊन आह्मी तोंड दाखवायला परत कधींही येणार नाहीं ! एक या इंग्रजांना मारूं नाहीं तर मरूं ! चला सरदारहो ह्मणा “ भवानीकी जय ”

(असें सर्व म्हणत असतां पडदा पडतो.)

प्रवेश पांचवा समाप्त.

प्रवेश सहावा.

स्थलः—वडगांव डोंगर पायथा रणभूमी.

पात्रेः—रामसिंग कडाबिंदवाला व मुधोजी वगैरे
भेदरलेले सरदार येतात.

रामसिंगः—काय सांगुं मुधोजीराव, माझ्या
कडाबिंदवाल्यापैकीं मी कायतो शिल्लक ! मुंबई
करांशीं चार टक्करा दिल्या परंतु एकींत तरी जय
यावयाला पाहिजे होता ! एकींतहीं जय न मिळून
उलट मराठी लष्कराची खराबी मात्र अधिक
हीत चालली आहे ! आठ नऊ हजार अस्सल
मस्तडे तर शत्रूंनीं नुसत्या तोफांच्या भडिमारांनें
यमसदनीं धाडिले ! व जे कांहीं अर्धवट वार
होऊन रणांगणीं विव्हळत पडले होते, त्यांनांही
त्यांनीं अतिनिष्ठुरपणें जागच्या जागीं कापून
टाकले ! कायःसांगुं मुधोजी, या माझ्या तलवारीनें
आजपर्यंत अशां खाशा खाशा कामगिच्या बजा-
वल्या आहेत कीं, कांहीं विचारूं नका ! एकवार
म्यानातून ही बया बाहेर निघाली ह्मणजे शत्रूच्या
रुधिराचे सडे घालून आर्यमातेला शांत केल्याशि-
वाय्य कधींहीं परत आपल्या जागीं जाऊन बसली
नाहीं ! परंतु आतांच्याच प्रसंगीं ज्या अर्थीं या

विजयी खडगावर अपयशाचा गंज चढून तें बौथट झालें आहे त्याअर्थी शत्रूचे तखदीर जोरावर आहे असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही ! कालच्या प्रसंगी आपले मराठेवीर किती निकराने लढले हें तुझाला ठाऊकच आहे ! आतां या गोष्टीला तोड काय काढावी ?

मुधोजी:-तोड कसली न् काय कसलें ! आपण तर बुवा आतां इथे राहूं शकत नाही ! कारण नेम काय सांगावा ! उद्यांच्या नाही आतांच्याच टकरीमध्ये, जिवंत राहिलेले आह्मी विनाकारण प्राणास मुकायचे ! शिवाय फत्ते नाही ती नाहीच. छे: आपण तर आतां याच पावलीं घरीं जाणार ! कारण मी जर आतां या टकरीमध्ये पडलों तर माझी बायका पोरें विनाकारण उघडी पडून त्यांची अन्नानदशा होईल ! बरें लूट बरीचशी मिळाली असती तर मग कांहीं हरकत नव्हती ! पण तीही मुळींच नाही !

रामसिंग:-अहाहा ! काय पण शौर्य ! खरो-खर, स्वदेश, स्वधर्म व स्वराज्याकरितां आपले देह धारातीर्थी सुस्नान करून घेतात त्यांसच फक्त मी वीर ह्मणतो ! नाहीतर ह्मणे मी घरीं जातो ! बेट्या भेलास तर स्वर्गांत चढून जाशील ! धारातीर्थी मरण यायला पुण्यच लागते ! सध्यां

शत्रूंचे ग्रह उन्नत आहेत ह्मणून आपल्याला हटावें लागतें आहे न् दुसरें काय ?

मुधोजी:—आणि ह्मणूनच मी घरीं जाणार ! आपण आतां किती जरी खटपट केली, तरी जय-श्री आपल्याला कांहीं साध्य होत नाहीं ! काल-च्या प्रसंगीं जी आमच्या लोकांची कत्तल उडाली, तो प्रसंग डोळ्यापुढें उभा राहिला ह्मणजे त्या भयानें माझे आंग कसें लटपटुं लागतें !

रामसिंग:—तें तर खरेंच ! परंतु आजपर्यंत आपण ज्यांचें अन्न खाल्लें, त्यांना ऐनप्रसंगीं मदत न करणें ह्मणजे निमकहरामपणा नव्हे काय ! इतकेंहीं असून ज्याअर्थी आपण कमरेला तलवार बांधून लढाईला आलों आहोंत त्याअर्थी एखाद्या भेकडासारखे पळून जाऊन घरामध्ये मरणाच्या भीतीनें दडणें ह्मणजे नपुंसकत्वानें जास्त शोभा येतें असें ह्मणण्यासारखेंच नाहीं का होत ? (पाटील, पानशे, तात्या वगैरे लोक येतात).

पाटील:—अरे असे भेदरून बायकांसारखे पळ-ताहेत कोण ?

पानशे:—अरे शूर बच्चानों, असे भितां कां ? आह्मीं तुमच्या मदतीकरितां आलों आहोंतना ? अरे मरण हें सर्वांच्याच पाठीशीं लागलेलें आहे ! आतां आपण सर्वजण मिळून एकदम शेवटचे शत्रूं-

वर तुटून पडून, देऊं त्यांचा धोशा उडवून ! चला फिरा माघारे !

पाटील:-रामसिंग, मुधोजी, तुह्मीच का ? अरे तुह्मी अस्सल बीजाचे असून समरभूमीपासून कच खाऊन पळून जातां ! तुह्मांला तुमच्या पूर्वजांनीं आपल्या देशाच्या शत्रूंचें पारिपत्य करण्याकरितां कशी अचाट कृत्यें करून यश संपादन केलें याची कांहींच कल्पना नाहीं काय ? शूर मराठे हो, ही भरतभूमी ज्यावेळीं आर्यवीराला जन्म देते त्याच वेळीं विधाता त्याच्या भाळीं फक्त एकच " समरंगण " असा शिक्का मारून ठेवितो हें पक्कें लक्षांत ठेवा ! चला फिरा माघारे आणि आपलीं मर्दुमकी गाजवून यश संपादन करा ! अरे, हिंदु-धर्मरक्षणाकरितां ईश्वरानें शिवछत्रपतीनां मुद्दाम निर्माण करून, जो धर्म नीच, शिखानष्टांच्या जुलुमी कृत्यांनीं लयास जात होता, तो त्यांच्या हातून प्रस्थापित केला व पुढें त्याच जगन्नि-यंत्याच्या कृपेनें आपणां मराठ्यांमध्ये रावसाहे-बांसारखीं अमोत्य रत्नें निर्माण करून त्यांच्या हातून त्या धर्माला जास्त बळकटी आणिली ! असें असून त्या नरश्रेष्ठांच्या विमल कीर्तिला, तुह्मी आपल्या नामर्दपणानें डाग पाडूं पहातया याची तुह्माला शरम ! चला तुटून पडा.

रामसिंगः—महाराज ! आह्वांला मदत न मिळाल्यामुळे आमची ही अशी दशा झाली आहे, आपली मदत आह्वांला मिळाली; आतां आह्मी शेवटले एकदां शत्रूंवर तुटून पडणार ! मग आमचे जीव जावोत अथवा राहोत पीछेहाट ह्मणून करायची नाही. हाच निश्चय !

पानशेः—शाबास रामसिंग, शाबास ! चला तर मग व्हा पुढें ! मघांपासून माझ्या गोलंदाजांनीं कशी खाशी कामगिरी चालविली आहे ! रामसिंग, पाटिलबोवांच्या कडाबिंदवाल्यांचे तुम्ही मुख्य व्हा व त्यांना बरोबर घेऊन मारा सुरू करा आणि मीही आपले सर्व गोलंदाज बरोबर घेऊन, करतो तोफांचा भाडिमार आणि त्या टोपीवाल्यांना जमीनदोस्त करून टाकतो !

तात्याः—शूरहो, तुमची कच्ची झाली असतां पुन्हां तुम्ही आपल्या जीवावर उदार होऊन शत्रूंशीं टक्कर देण्याकरितां तयार झालांत हें पाहून मला आनंदाचें भुरतें आलें आहे ! या तुमच्या कृतीवरून मला असें झालें आहे कीं, तुम्हांला मी कुठें ठेवूं आणि कुठे न ठेवूं. आज बरोच वर्षे तुम्हीं आपल्या समशेरी म्यांनांत ठेविल्याकारणानें त्यांना गंज चढला असेल तर, या शिखानष्ट विजारभटांच्या रक्तानें तो साफ

धुऊन काढा ! पहा, कांहीं दिवस आपल्या दुदैवानें आपल्यामध्ये दुफळ्या झाल्यामुळे, आपण पार-तंत्र्याच्या जाळ्यांत सांपडतो कों काय, असें वाटूं लागले होते; परंतु आतां आपण सर्व एक झालों आहोंत, तेव्हां या गौरकाय परद्वीपस्थ मारवा-ड्यांनां या देशांतून हुसकाऊन लावायला उशीर तो किती ! उसाचें शेत दिसलें कों, कोल्हे याच-चेच; परंतु उसाची फार नासाडी होऊं लागली कों, शेताच्या मालकानें कुत्र्यांची योजना करून त्यांना फाडून टाकलेंच समजा. सरदारहो, ही वेळ मोठी तरफदारीची आहे ! वारा आपल्या पाठीवर असून शत्रूंच्या तोंडावर आहे ! यामुळे आपल्या तिरंदाजांनां मारा करणें फारच सोपें पडेल व तोफांच्या माच्यानेंही शत्रूंच्या बाजूला सर्व धूम्रमय होऊन जाईल ! ह्मणून जलदी करा व लगट करून, घ्या “हर हर महादेव” उडवून ! या वेळीं तुझी आपली खरी कर्तबगारी दाखवून श्रीमंतांचें यश संपादन केलेंत तर तुला मोठमोठी इनामें मिळून तुमचा मोठा जयजयकार होणार आहे ! चला, असेच चला ! हा पहा मी तुमच्यापुढें झालों !

रामसिंगः—हं चला शूरहो शत्रूवर धावा ! मुधोजी, चला ! खरोखर हा भेकड मर्द जर

सैनपतंपानपतच्यां भयंकर प्रसंगीं असता तर, याची नुसती तो देखावाच पाहून गाळण उडाली असती ! चला आपण त्या इष्टुर फांकड्याचें डोकें छाटून आणून सरकार वाड्यावर लटकावून देऊं ! असें काय करता, चला ! (त्यास ओढति घेऊन जातो. पाटील व एक गोलंदाज असे दोघे राहतात)

पाटील:- (गोलंदाजास) प्रसंग तर कठिण खराच ! पण उपयोग काय ? आपल्याला आपल्या सैन्याला जोर तर दिलाच पाहिजे. तो इष्टुर फांकडा मेला कीं झालें ! मग पाहतो इंग्रजांची काय शहामत आहे ती ! (पाहून) अँ हें काय ? सेनापती हरिपंततात्या तर शत्रूवर अगदीं पिसाळलेल्या वाघाप्रमाणें तुटून पडले ! खाशी, खाशी तात्या ! मघांशीं मीं त्यांनां मार देऊन पिटाळून लावले होते पण पुन्हा वरचढ करून आले काय ? थांबा नीचानों ! तुमची या देशांतून नामोनिशींच करून टाकतो ! (एक हेर येतो)

हेर:-सरदार पानशे साहेबांनीं आपनास्नी तकुंडच बोलावलं है ! त्येनी असा तोफांचा भडिमार चालवला है किं काइ इचारायाला नग ! जकड तकड अक्षी धुराचा योकुच गोंधुळ होऊन-शेनी ग्येला है ! टोपीवाल्याला काइबी आपलं लस्कार उमगात न्हाइ पगा !

पाटील:-तू पुढें होऊन मी आलोंच हणून सांग । घेऊंदे आतां त्यांचा समाचार ! आज संध्याकाळपर्यंत त्या इष्टुर फाकड्याला ठार करीन तरच जिवंत राहीन । (पडदा पडतो.)

प्रवेश सहावा समाप्त.

प्रवेश सातवा.

स्थल:- (पुरंदरगड, राजवाड्यांतील महाल.)

पात्रे:- (सवाई माधवराव पलंगावर निजले आहेत व नाना आणि बापू दोहों बाजूला संचित बसले आहेत असा प्रवेश उघडतो.)

नाना:-हेरांच्याकडून वेळोवेळीं बातम्या तर अति वाईट येतात. याला आतां काय करावें ?

बापू:-टोपीवाला आतां आवरत नाहीं हें खास. आतां पुढली कांहींतरी व्यवस्था केली पाहिजे. तो एकदां पुण्यांत शिरला हणजे फिरंग्यासारखी चोहोकडे बाटवाबाटवी करून श्रीमंतांच्या मसनदीवर सुद्धां जाऊन बसेल. मोठा कठीण प्रसंग आहे.

नाना:-त्याबद्दल काळजी नको. शनिवार वाड्यांत कडवा भरून, तो पुण्यांत शिरला कीं, एकदम वाड्याला आग लाऊन देण्याची व्यवस्था पूर्वीच मीं करून ठेविली आहे.

बापू:- (आत्मगत) काय भित्रा ब्राह्मण आहे ३
राज्याचा मुख्य मंत्री ह्यणवितो. पण तोफेचा आ-
वाज ऐकला कीं, धोतराची खराबी. असो. (उघड)
बरें पण काल जोतिषी आला होता, त्यानें श्रीमं-
तांचे ग्रह वर्तवून ते विष्णु अवतार आहेत. असें
प्रतिपादन केलें आहे. त्याचा कांहींतरीं अनुभव
घेऊन पहावा असें मला वाटतें.

नाना:-सध्यां त्यांचें वय तें काय व अनुभव
तो काय पहाणार ? (सर्वाई माधवराव जागे होऊन पलं-
गावर बसतात.)

स. मा.:-काय नाना, बापू, तुमच्या मुद्रा इतक्या
खिन्न कां दिसतात? असा कोणचा प्रसंग आला आहे.

नाना:-श्रीमंत, प्रसंग अति विकट आला आहे.
हेर ज्या बातम्या आणितात त्यावरून इंग्रज
लवकरच पुण्यांत शिरून श्रीमंतांच्या वाड्यांत
बाटवाबाटवी करणार व मसनदीवर बसणार असें
दिसतें.

स. ना.:- काय, पाटीलबोवा, होळकर,
तात्या, पानशे वगैरे आमचे शूर सरदार लढाईला
गेले असतां अपजय येणार ? कोठें आहेत ती
माझी समशेर. (समशेर काढून आपल्या भोंवतीं पडताळि-
तात.) झाला इंग्रजाचा मोड. (शिपाई येतो.)

शिपाई:-बाहेर मोठ्या घाईनें एक हेर आला
आहे.

बापू:-त्याला लवकर आंत धाडून दे. (शिपाई जातो व हेर येतो.)

नाना:-कांय बातमी आहेरे ?

हेर:-श्रीमंतांचा विजय झाला. इष्टुर फाकेडां रणमैदानांतल्या एका कौठीच्या झाडावरून दुर्भिर्णीतून आपल्या सैन्याची स्थिति पहात असतां शूर पाटील बोवांनी त्याच्यावर आडून शिस्ताई बांधून अशी नेमकी तोफ डागली कीं, तो टोपीवाला वानरासारखा धुपूकन् जमीनीवर छिन्नविछिन्न होऊन पडला. तो पडलेला त्याच्या सैन्याने पाहिल्याबरोबर तें जें पळत सुटलें, त्याचा कांहीं सुमार नाही. पार घाटापलीकडे पनवेलच्या बाजूला पळू लागले व आपलेही सैन्य त्याचा पाठलाग करीत चाललें आहे.

नाना:-हे घे तुला मोत्यांचें पेंडकें बक्षीस.

हेर:-येतो सरकार. (जातो.)

नाना:-कां बापु, जोतिष्यानें सांगितल्याचा दाखला आला कीं नाही ?

बापू:-नेहमी असाच येवो झणजे झालें. (आत्मगत) कावळा बसायला व डहाळी मोडायला एकच गांठ पडली, झालें. (उघड) बरें चला, अनुष्ठानें उठवायची वदीं देऊन गणपती पाण्यांतून बाहेर काढला पाहिजे. (पडदा पडतो.)

अंक चवथा समाप्त.

अंक पांचवा.

प्रवेश १ ला.

स्थलः— तळेगांव डोंगर पायथ्याचे रणमैदान.

पात्रेः— अर्जुना नांगऱ्या. खदखदां हांसत पळत प्रवेश करितो.

अर्जुनाः— (बराचसा हंसल्यावर) कशी इचिभन ममइकर टोपीवाल्यांची अक्षी लांडगं तोड झाळी ! आतां कवा जाउन् शेनी ये सम्द आमच्या बाम्नाप सांगतो असं झालया !

तात्याबाः— कार, ये ल्योका अर्जुना, कार नांगर सोडूनशेनी लइ बिगिबिगि धावतो हैस ! अर नांगर धरायचा न्हाय व्हय ? (पुढें येतो.)

अर्जुनाः— मंग आताच काय त्येचं ! त्ये तर ल्योका रोजचच हाय ! लइ आलाया तत् हून अदुगर नांगर धर ! अरे ल्योका तातिच्या, त्ये इंग्रज पनवेलीला पळूनशेनी गेले, अन् तथं आपल्या पाटिल बोवानीन् शेनापतीनी त्यांस्नी पकडलं है म्हून अक्षी गुळचाट बातमी मास्नी आतांच कळली. तवा लेका आनंद न्हाय व्हनार व्हय ? पर

येपग त्या कवटीच्या झाडावरून त्या टोपड्याला
कसा अक्षी वानरावानी धुपूकन् पालडा येतरी तुला
झाडत हाय ? छेः ल्येको तुमास्नी काय त्येचं ?
शिरिमंतांचा इजव झाला ही बातमी वंगाळ
हायेना, हन हन !

तात्याबाः—कां लइ तोंड सोलड हैस ? परवां
रातीच इसरलास व्हय ?

अर्जुनाः—अर जा मला मुजारी दावतोस
व्हय ? मस्त पगितलं हैती तुज्या वानी
ख्वाकडं ! मला बाम्नाचं भ्या दावतोस व्हय !
अर योकदाका शिरिमंतांचा इजव झाला
म्हून बाम्नास्नी जाउनशेनी कळावल कीं, मला
इनाम मिळालच म्हून समज ! मंग काय ? चा-
करी कोनचा ल्योक करनार ? मंग घेइन इकत
योक् घोडा ! मंग करीन योक बाइल ! अन् मंग
काय तात्या, हा अर्जुना जनु राजाच ! इचिभन !
(हंसतो.)

तात्याबाः—अर त्ये व्हाउद्वेरे ! अदुगार का-
इबी न्हेरीला काढ ! पोटांमंदी भुक्कन पग कसं
तोडतोडु घेतलं है ! अर काइबि काढना ?

अर्जुनाः—काय हनतोस ! न्हेरीला व्होव
व्हय ? मगाचा तूचका ? येद्ये (गुद्दा मारतो, व
दोघे मारामारी कलं लागतात. तों अर्जुनाचें भाकरीचें गाठेडें
ह्वालीं पडतें तें गणु गडी येऊन खाऊं लागतो वं हणतो.)००

गणुः— कार भडचो इक्त हात घाईवर कशा पाइ आलात? चला सोडा ! गाडवावानी लाथाळ काय करता ! त्येपगा फाकड लावन्था हननार आलं हैत. (त्यांस सोडवितो व आपली भाकरी तिसऱ्या-नेच खाली हणून अर्जुना खिजतो.)

अर्जुनाः—मंग हत का है ! त्यास्नी चावडीप घेऊनशेनी जाव का न्हाय ? त्यास्नी बक्षिशी घेऊं व्हय ! ही घ्यार ! (असं हणून गणुस मारतो.)

गणुः—अनिक का योक लाइनास ! भाकर तर खाया गवासली !

तात्याबाः—अक्षि खरं हंगालास गन्या ! पन योकांदी छक्कड म्हनून घेना हत ! अपुनबी ऐकुं ! बसा राव ! त्येकाना वाइच हुंगान !

गणुः—मंग त्येच काय जातं ! त्येचं कुठं न्हाय हाय ! यार या समद हाकड या ! व्हउद्या योक हत. (लावणी वाले येतात व लावणी हणतात.)

॥ लावणी ॥

॥ अर्ध राज्यतें घेउनि इंग्रज गादि हो
घेनार ॥ राघु भरारी मर्द आमुचा गादिप
बसनार ॥ जी ॥ पेशवाई ती इंग्रज घुसुनी
पोकळ करनार ॥ ग्रिह कलव्हानें समिद
राशत परका खानार ॥ जी ॥ चिन्ह वाइट
किरित्यानीया रांगुळि उडनार ॥ राज्य त्रिक्ष

तो सम्दा जळेल न्हाइ पुन्हा दिसनार ॥ जी ॥
वस्ताद मोठे टोपिवाले हे फितुरी करनार ॥
उम्गा राव हो अजून नथ्या ह्यार करी हा
हुशार ॥ जी ॥

गणुः—कां अक्षि चटकदार हाये का न्हाय ?

तात्याबाः—अक्षि फाकडी बगा !

अर्जुनाः—अन् येनं इनाम मिळल्या विगार
चहानार व्हय ?

गणुः—बरं चलारे गडचो ! आमच्या दादोबा
नायकाप चला !

(जातात.)

प्रवेश पहिला समाप्त.

प्रवेश दुसरा.

स्थलः—(वडगांव. दादोबा नायकाची ओसरी.)

पात्रेः—(दादोबा नाइक कुळकर्णी, हिशोब करीत बसला
असतां एक महारं येतो.)

दादोबाः—काय त्रास आहे शिंचा ! या ओस-
रीवर बसलें ह्यणजे या माशा कशा आंग तोड-
तात !

म्हस्कुः—जोहार नाइकसाब !

दादोबाः—अरे वरंड्याजवळ कां उभा, वर ये, असं, असं, बरोबर आहे ! कायरे ह्यस्क्या, कां आलास ?

म्हस्कु—नाइकसाब, हिसाब करून घाण सोडवाया करता म्हून आलों है !

दादोबा—मग आतां काय त्याचें ? मी हिशेब करून ठेवीन, मग दोन प्रहरीं ये जा. मला आतां काम आहे !

म्हस्कुः—मी जातो, पन् मास्नी काइबी छेवं ! घरामंदीं खाया योकबी दाना न्हाय ! पोरं कशी इवली इवली चिमनीवानी तोंड करून बसली हैती !

दादोबाः—मग तुझे हणणें काय ! पैसे पाहिजेत ? कांहीं ठेवायला आणलें आहेस का ?

म्हस्कुः—(आपल्याशीं) पगा, या कुळकर्यांची कर्नीं हंजि अक्षि यमकर्नीं हाये ! घाण ठेवून ठेवून म्या आपलें सम्दं घारदार येच्या घरामंदी जिरावल ! अन् अँजून ह्यनतो कीं, काइबी आनल हैस का ? काय कराव आता हत ? (उघड) नाइक, मी काइबी आनल न्हाय ! दानात हातावर !

दादोबा—हो अन् मग दाखविनस काढून वर ! तूझ्या काय बाचें गेलें ! श्रम मला करावे लाग-

तात ! पण तसें कशाला ! आतांच तुझा हिशोब
करूं ह्यणजे झालें ! पंचाइत कशाला ?

म्हस्कुः—मग तर लई व्येस झाल ?

दादोबाः—(चोपडी काढून) हं हें पहा ! सोळा
रुपये किंमतीचें गहाण ठेवलेलें रुपेरी गोठ नम
आठ ! त्यावर माझ्या पासून सात रुपये आठ
आणे नेलेस. त्याचें व्याज दरमहा दर शेंकडा
रुपाया एक. आतां दिवंस किती झाले मोज.
आषाढ वद्य अमावास्येला ठेवलेस ! मग किती
दिवस झाले ? अरे चालू महिना कोण ? कार्तिका
आज तीथ कोण ? शुद्ध प्रतिपदा ! मग किती
दिवस झाले ?

म्हस्कुः—त्ये समद आपुनच करा ! मास्नि का-
इबी उमगत न्हाय ! आपुन कराल त्ये अक्षी पर-
मान ! त्ये इशी संशव इक्काबि ट्येनार न्हाय ?

दादोबाः—बरे हे बघ ! आषाढ वद्य अमावास्या !
ह्यणजे अमावास्या हा महिन्याच्या शेवटचा दिवस.
ह्यणजे एक महिना झाला किं नाहिं ? आतां
श्रावण दोन, भाद्रपद तीन, अश्विन चार नि
कार्तिक पांच ! वरोवर पांच महिने झाले ?
आतां व्याज रुपयाला पैसा ह्यणजे सात पैसे
उघड झाले ! बारा आण्याचा पाउण पैसा,
ह्यणजे एक महिन्याचें बारा पावणें दाहा पैसे अर्न्
पूर्वाचे सात ह्यणजे सतरा पैसे महिना व्याज !

ह्यस्कुः-नाइक, रूपये दिलें पावणआठ ह्यजी
व्याज त्येचं जादा कस झाल ?

दादोबाः-एकुन तर घे ! एका महिन्याचे
सतरा ह्यणजे पांच महिन्यांचे किती ? अरे सतरा
पाची शंभर. अन् पहिले मुद्दल रूपये पावणे
आठ. शंभराचें फाय झालें एक रुपया दाहा
आणे. त्यांत मिळविले सात रूपये बारा आणे.
एकंदर आतां झाले ९१- आणे. बघ आतां सतरा
बितरां जास्त कांहीं आहे ? मूळ रक्कम ७॥ रु०
अन् जास्त झाले व्याजाचे ११- अन् ह्यणे जास्त
झाले ? देतोस रूपये ? देत असलास तर डाग
परत देतो !

ह्यस्कुः-(आत्मगत) मगा येका वाम्नापुन हिसाव
केला तवा आठ रूपये दाहा पैसे अन् योक दमडी
होते म्हुन सांगितली अन् यो सोदा ह्यनतो कीं नऊ
रूपये सा आनं झाल ! इकत पैस कंदीबी व्हनार
न्हाय ? येच्या मंदी काइबी लुच्चेगिरी हाय !
सोनार, शिंपीं अन् ये कुळकर्णी येच्या संग कंदीबी
येव्हार करू नये ह्यनतात त्ये अक्षी खरं हाये
पगा ! (उघड) नाइक येतो जोहार ! (जातांना)
वाम्ना कंदीबी घावशील योकला ! आज माज्या
धोटास्नी उपाशी मारतो हैस ! जरना तुला येच्या
बुद्दल . टक्कुर फोडण्याची बक्षिशी, देईन

तर हा हलस्क्या, हाराचा बच्योच न्हाय. (जातो व अर्जुना, तात्याबा, गणु, पवाडेवाल वगैरे येतात.)

अर्जुनाः—नाइक, ये पवाड हननार आल हैती ! लावन्या, पवाड, कटाव कस सम्द आक्षि चटकदार हनत्यात !

दादोबाः—तुला कोणी हा धंदा सांगितला होता ? अन् नांगर सोडून का आलास ? कालच रात्रीं बदडलेना ? हात कोडग्या ! निर्लज्य कारटं !

अर्जुनाः—तसं न्हाय नाइक ! पण आपल्या शिरिमंतांचा इजव होऊन टोपीवाल पनवेलीला पळत ग्येल म्हुन कळावन्या करतां आलों !

दादोबाः—अँ अन् खरें किंकाय ? शाबास पाटिल बोवा शाबास ! हणारे हणणा एक या तळेगांवच्या लढाईवर पवाडा हणणा ! तयार केलाच असेल ! तुम्ही हणजे शीघ्र कवीच ! हं करा सुरूं ?

पवाडा.

तुम्हि ऐका राव पवाडा । गाइन थोडा ।

लागला लढा । लढाईचा । अन् रीव वड-

गांवच्या झुंजाचा ॥ जी ॥ त्यासि परथम

कारन । मिळना गादी दादान । हनुन इंग्र-

जाप मदत मागुन । जाउं हण योकदा

कुस्तीला । अन् घेउं शिकस्त टोपड्याला

॥ जी ॥ १ ॥ अन् मंग काय झाला ॥ ममइ

(१६७)

करै टोपिवालें । उतरुन बोरघांट आल ।
पांच हंजार सैन्य सहि भाल । अन् पा-
यथ्याप तळ देउन राहीलं व्ह ॥ जी ॥
॥ २ ॥ कळलिर बांतमी ही नानाला ।
त्येनि पाटिल बोवाना सवाल केला । ऐकून
चलडा मर्द लई कुरुधाला । अन् लागला
र अस्तन्या सारायला र माझिया दादा व्ह
दादा ॥ जी ॥ ३ ॥ मंग पाटिल बोवानी ।
चार वाटा रोखुनी । होळकर दीधला वर
बीनी । सात तोफा तशा संगीनी । अन् द्येऊं
लागले टकरा जोरानीं ॥ जी ॥ ४ ॥ योक
कडव्याचा आकार झाला । पैसा पडन
वाघोबाला । पळिड कोरड लई नरडीला ।
तुनतुन लागल र कुचमायला । अन् लाग-
लय हुंगन दिसायला र माझिय दादा
व्ह ॥ जी ॥ ५ ॥

॥ चौक दुंसरा ॥

भिवराव यशवंत पानशे । सेनापति तात्या
मर्द खासे । अवतरले जनु देव भासे । चार
टकरामाजी । कच्चि खाउनी । मनी लागल
तळपायां पान्याविन माशेरे ॥ जी० ॥ १ ॥
मंग पाटिल बोवा चातुर । जाउन त्येनि
झुंजावर । दिली जंगि टक्कर । तळ्याच्या

म्होर । तळ्याच्या म्होर । अन् भरारा पडुं
लागल सत्रु सार व्ह ॥ जी० ॥ २ ॥ शिकस्त
करुन अखेरीला । राव इष्टुर फाकड्याला ।
घालुन गोळा पाडला धरणीला ॥ जी ॥ ३ ॥
सम्दा गोंधुळ योकुच झाला । धीर सूटला ।
इंग्रज सैन्याला । तवां पळु लागल । पळ
काढुन पनवेलीला गेल व्ह ॥ जी० ॥ ४ ॥
दादोबाः—जारे अर्जुना यांना एक मापटेंभर दाणे
घाल जा ।

नथ्याः—योकच माप भर ?

दादोजीः—आणखी काय द्यायचें

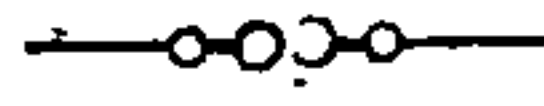
नथ्याः—ववाळतो, ववाळतो ! योक मापटभर !
काइ मुंडास बिंडास तर खर ! अन् ह्यन योक
मापटभर घे ! कार इटल्या मुंडास पाहिजे का नग !

इटल्याः—अक्षि खरं मंगाला नथ्याजी हंबीर !

दादोजीः—चल जा ! ज्यास्त कांहीं एक
मिळणार नाहीं ! पाहिजे तर दाणे घे ! नाहीं तर
चालता हो ! जारे, अर्जुना, तात्याबा, गण्या ।
तुम्हाला लेको आज सुट्टी ! जा आपआपल्या
घरीं ! मी जातो आतां स्नानाला.

नथ्याः—चलारे या बाम्नानी काय द्येव ! जाऊ
आतां पुन्याला नू हनु बक्षीस चला. (जातात).

प्रवेश तिसरा.

स्थलः—खबुतरखान्यापासला बापुंचा वाडा.

पात्रेः—सखारामबापु (विचार करीत बसले आहेत.)

बापुः—आजपर्यंत मी दादासाहेबांचा पक्ष धरून त्यांना पेशवाईची गादी प्राप्त करून देण्याकरितां गुप्त कारस्थानें करून नारायणरावांच्या वधा सारखीं हजारों अनुचित कृत्यें केली. अभेद्य व्यूह रचले व आश्रांत झगडलों; परंतु या तळेगांवच्या परवांच्या लढाईवरून सर्वच ओंफसू झालें अँ ! सुरत मुक्कामीं जरी कच्ची झाली तरी वडगांवीं सरशी होईल हा माझा अंदाज अगदींच चुकला काय ? या लढाईत दादांना जयश्रानि जर माळ घातली असती तर मग नाना, या सखारामबापूनें तुहां सर्वांचीं पाळें मुळेंच खणून काढिली असती ! पण आतां उपाय काय ? अजून तुमची सद्दी आहे ! बरें पण आतां काय बरें युक्ती काढावी ! (थोबूनी) हं ही एक आहे ! जमली तर पहावी ! (विचार करून) कसं बरें करावें ! हो, असेंच ! प्रथम दादांना असें एक गुप्त पत्र लिहायचें कीं जो हाडाचा खरा ब्राह्मण आहे, तो, जरी त्याला हीन दशा आली, तरी, आपल्या हुज्याच्या अटकेंत राहून, गुलामासारखा बांदिवान होईल

आणि मिळेल तेवढा तुकडा चघळीत परावलंबन
 करून कधीही राहणार नाही. तर हरप्रयत्नाने
 निस्तून जाऊन आपला इच्छित हेतु साधण्याच्या
 तजविजीला लागेल ! बस, ठरला बेत ! असेच
 करायचे ! दादासाहेब, या मजकुराचे पत्र, आपल्याला
 पांचल्यावर आपण तेथून पलायन केलेत की, माझे
 काम झालेच ! एकदां आपण निस्तून गेल्यावर
 पुन्हां इंग्रजांची मदत घेऊन यांच्यावर
 चढाई करून यायला तो किती उशीर ! बरे
 एकंदरीत ही माझी मसलत किती बरे निंद्य आहे !
 आपल्या हातांनी आपल्या घराला आग लावली
 असे नाहीका यापासून होणार ! पण, उपाय काय !
 अपमान कुणी सहन करावा ! बाह्यंतरी जसा मी
 नानांशी वागतो आहे तसा आंतूनही वागतो तर
 काय बहार झाली असती ! पण तसे कुठले
 व्हायला ! ज्याला त्याला अहंपणा ! खरोखर
 नानांचे व पाटिल बोवांचे वर्तन असे मानभावी-
 पणाचे नसते तर, मी तरी अशा नीच खटपटी
 करून आपणा स्वतःला सर्व जगाचे निंदावसति-
 स्थान करून घेतले असते का ? ज्याअर्थी आज-
 पर्यंत दादासाहेबांची एकनिष्ठपणे, मनोभावाने
 सेवकाप्रमाणे मी चाकरी बजावली, त्याअर्थी त्या
 भोळ्या रणवीराचे सर्व हेतु सफल होऊन त्याला

सदोदित सुख होईलं, असेंच शेवटपर्यंत वर्तन ठेवणें मला इष्ट आहे ! तर आतां आपण ठराविलेल्या उद्योगास लागावें ! कारण, हीच वेळ मोठी महत्वाची आहे ! तह होऊन एकदां का दादासाहेब पाटिल बोवांच्या स्वाधीन झाले कीं, मग आमच्या नाड्या थड्या पडल्याच ! माझी गुप्त कारस्थानें आताशीं बाहेर फुटूं लागलीं आहेत व मी सर्वांच्या डोळ्यांवर आलों आहे, मग काय ऐशीं तेथें पंचायशीं ! (जातो.)

प्रवेश तिसरा समाप्त.

प्रवेश चवथा

स्थलः—दिवाणखाना.

पात्रेंः—पाटिलबोवा (विचार करीत बसले आहेत.)

पाटीलः— हाय हाय अवदसे नूरजहान, माझ्या लाडकीला विषप्रयोग करून ठार केलेंस अँ ! रांडे, कैदेंतून पळून जाऊन तरी वांचायचें होतेंस ? वाटेंत चोरव्यांनीं तुझा उपभोग घेऊन तुला ठार केली ! खरोखर फार उत्तम झालें ! ईश्वरानें तुला योग्य प्रायश्चित्त दिलें ! पण लाडके पार्वती, तूं आतां मला कशी भेटशील ? हर, हर ! कोण हा भयंकर प्रसंग ! फितूरी करून माझ्या वैभवसागराला ओहटी लावणार होतीस.

नाही ? पण लाडके, आतां 'या माझ्या वैभव-
 सागराची भरती कोणग पाहील ! आजपर्यंत तू
 माझ्या ठिकाणीं ठेवलेली अखंड प्रीति आज
 लयाला गेली ना ? अरे पण मी हें काय चालविलें
 आहे ? मी येथें कोणच्या कारणाकरितां आलों
 आहे ? तह करण्याकरितां नां ? मराठेशाही पालथी
 घालण्याकरितां, अस्तन्या सारून कंबरा बांधून
 तयार असलेल्या हैदर निजामासारख्यांच्या
 अनिवार्य पेचांचा हाणून पाडाव करून टाकिला.
 मग विनाकारण देशाभिमानाच्या व बुद्धिबलाच्या
 जोरावर अजिंक्यपत्रें मिळवीत आलेल्या इंग्र
 जांची ती काय कथा ! मराठी राज्याचें मोडक-
 ळीस आलेलें ताहू, अफाट दर्याच्या खोडसाल
 खडकांमधून मोठ्या चातुर्यानें व दक्षतेनें आपल्या
 बंदरांत आणून सोडण्यास नाना व तात्या यांच्या-
 सारखें कर्णधारी आमच्या पक्षाला असल्याकार-
 णानें तें कसें आतां सुखरूप येऊन पोचण्याच्या
 वेतांत आहे ! पण हे इंग्रजरूपीं पगर मध्येंच
 त्याला आडवून बुडवूं पहाताहेत; परंतु त्यांची
 ती शक्ति किती ? आतां हें तरी खास ठरलें कीं
 आह्मां मराठ्यांवर इतउत्तर कसलीही व
 कितीही पर्वतप्राय अनिवार्य संकटें येवोत,
 आमची केवढीही हानी होवो, किंवा आह्मीं

कशाही कचाट्यांत सांपडो, परंतु, पूर्वस्थिती थोड्याबहुत फेरफारानें कां होईना प्राप्त करून घेण्यास कधींही मागेंपुढें पाहणार नाहीं. कारण, झालेली जखम भरून काढणें हेंच जिवंतपणाचें लक्षण आहे व झालेल्या आणि होत असलेल्या दुःखाचें परिमार्जन करून आपलें नष्टस्वातंत्र्य परत मिळविणें हेंच आह्मां मराठ्यांचें ब्रीद. साडेसातीचा फेरा जोंपर्यंत असतो तोंपर्यंत मनुष्य नेहमी विपत्तींतच असायचा ! तद्वतच आह्मां मराठ्यांची स्थिति झाली होती ! तें मराठी राज्य, तीन चार वेळां टक्कर खाऊनही पुन्हां उदयाला आलें व पुन्हां जरीं नष्ट झालें तरीं त्याचा विजयसूर्य आपल्या किरणांनीं पूर्ववत कधींनाकधीं तरीं चमकू लागणार हें खास ! असें असतां त्या राष्ट्रांत जोमच नाहीं. धूर्त, अक्लवान व शूर पुरुषच नाहीत आणि तें कधींही जगांतल्या इतर राष्ट्रांशीं बरोबरी करणार नाहीं असें ह्मणणें ह्मणजे केवळ आपल्या अकलेचा टेंभा मिरविणें असेंच नाहीं का होणार ? परमेश्वरा, आमच्यामध्ये अशीच एकी दृढ ठेवून या नवीन परंतु जुन्याच इंग्रज शत्रूंचें पारिपत्य करून त्यांना या भरतभूमीवरून पिटाळून देण्याची इर्षा व हुरूप आमच्या लोकांच्या

मनांत पूर्णपणें वसेल असें कर ! (एक शिपाई येतो.)

शिपाई:-सरकार, इंग्रजांचा वकील फारमर साहेब, नानासाहेब, सरदार पानशे, दादासाहेब, बापुसाहेब, सेनापती साहेब वगैरे सर्व मंडळी इकडे येण्याकरितां निघाली आहे, अशी वार्ता आली आहे.

पाटील:-जा, आपल्या हलकाच्यांना व दिवाण साहेबांना सांग कीं, व्यवस्था नीट ठेवून त्या सर्व मंडळीस मोठ्या आदबीनें आंत घेऊन या ! (शिपाई जातो) बस ! आतां माझ्या मध्यस्तीनें हा वडगांवचा तह फारमर साहेबाकडून करून, मुत्सद्दीपणाबद्दल एकेचाळीस हजार रुपये रोख व बक्षिशीदाखल भडोचपरगणा आणि हें सर्व मिळेपर्यंत दोन टोपीवाले ओळीस ठेवून घेतले ह्मणजे झालें आपलें काम ! मग काय, पुण्याच्या दरबारी मंडळीवर माझी छाप बसल्या सारखीच आहे. (पडद्यांत आस्ते कदम मुलाजा वगैरे दरबारी तऱ्हेची आरोळी होते ती ऐकून उठतात व) आली वाटतें सर्व मंडळी (असे म्हटल्यावर, वर निर्दीष्ट केलेली मंडळी येते. त्यांस योग्य जागांवर बसवून, सन्मान पूर्वक सर्वांचें अभिनंदन करितात.)

नाना:-सरदारहो, आजपर्यंत आपल्याशीं या मुंबईकर टोपीवाल्यांनीं, दादासाहेबांचा पक्ष धरून

ज्या ज्या अनन्वित ह्यणजे, साहाकारी राष्ट्रांचे नियम उल्लंघून गोष्टी केल्या, आह्यां मराठी पादशाही तत्काला विनाकारण त्रास दिला व पुरंदरच्या वगेरे इतर तहांना झुगारून देऊन जें नीचपणाचें वर्तन केलें, त्याचा शेवट नुकताच कांहीं दिवसांपूर्वी तळेगांवानजीक झालेल्या लढाईवरून झाला. व त्यासंबंधीं आज आपण या ठिकाणीं सर्वजण तह करण्याकरितां जमलों आहोंत हें विदितच आहे. तेव्हां आतां श्रीमंतांच्या गादीच्या हुकुमाप्रमाणें शूर मुत्सद्दी पाटीलबोवांस मध्यस्त घालून तह करवूं. ज्या अटींवर तह करावयाचा, तीं कलमें आतां ते वांचून दाखवितील ! मुंबई-कंरांकडून फार्मर साहेब या नांवाचे जे हे वकील तह ठरविण्याकरितां आले आहेत, त्यांकडून या तहनाम्यावर, त्यांना तो पटला ह्यणजे त्यांची सही होईलच. असो. आतां शूर पाटिलबोवा आपलें काम हातीं घेतील !

पाटीलः—श्रीमंतांनीं, खरें पाहिलें असतां, मी त्यांचा जोडेराखु हुज्या, त्या मला एवढें जोखमीचें व मुत्सद्दीपणाचें काम करण्यास लाविलें आहे, याबद्दल त्यांचे माझ्यावर किती उपकार आहेत ! हे उपकार या शरीराच्या चामड्याचे जोडे केले तरी फिटणार नाहींत ! असो. आतां साहेबांना

मी एवढेंच विचारतो कीं, आपण श्रमिंतांशीं तह करण्यास कबूल होऊन येथें आला आहांत, तेव्हा आपली संमत्ति आहे असें सिद्धच होते !

फारमरः—युवर लार्डशिप्, हमी टो आप बोलेल टे सम्दा बनानेकू टयार हाय ! हमी अक्षी ईल्ड आला है ! बट हमी रेडी असूनशेनी फायदा क्या ? आपके डाडासाब बोलटे कीं, ईल्ड नहीं होना ! और युवर कम्यांडिंगसाब टाव्यासाब फुरके बोलटे कीं, तुमी सर्वे इंग्लिशलोक एकदम दो महिनेमें इंग्लंडकु एकदम जाव. इस देसमें बिलकुल रहेना नहीं ! युवर लार्डशिप्, ऐसा कैसा होईल ?

पाठीलः—सेनापती साहेब, सध्यांच्या वेळेपुरता आपण धरलेला हट्ट सोडाल अशी मला आशा आहे. कारण, आपण एकदम यांच्याशीं तसें वर्तन केले तर होऊं शकेल. परंतु, यानें जगांत आपलें हसूं मात्र होईल ! शिवाय हातचें सोडून पळत्याच्या पाठीस लागणें ह्मणजे त्यांत कांहींच अर्थ नाही. याकरितां मी ह्मणतो कीं, सध्यां तहच करूं; आणि नंतर यापुढें त्यांचें वर्तन पहिल्याप्रमाणेंच कायम राहिलें, तर मग यांचा प्रतिकार करून यांना पिटाळून लावण्याला तो किती उशीर ? कसें सरदार पानशे साहेब ?

पानशेः—आपल्या व नाना साहेबांच्या मता-
प्रमाणें जें ठरेल त्याबाहेर मी मुळींच नाहीं.
सेनापतीसाहेबही त्याचप्रमाणें कबूल होतील अशी
मला उमेद आहे !

तात्याः—माझे असें ह्मणणें आहे कीं, साप हा
आपल्या जातीवर जायचाच ! ह्मणून ह्मणतो कीं,
वेळींच सावध असलेलें फार बरें. नाहीतर आप-
ल्या पुढच्या पिढीला याबद्दल विनाकारण त्रास
सोसांवा लागेल ! ह्मणून ह्मणतो कीं, आतां जी
आयती संधी आली आहे ती न दवडतां, त्वरित
त्यांना स्वदेशीं पिटाळून लावावेत !

नानाः—तात्या साहेब, आपलें ह्मणणें खरें आहे;
परंतु एकानें वासरूं मारिलें असतां दुसऱ्यानें गाय मां-
रणें जसें, तसेंच या कृतीनें राज्यनीतीला अगदींच
झुगारून दिल्याप्रमाणें होणार आहे. यांत कायतें
समजा ! तुमचा अंतरभाव येथें कोणालाच कळत
नाहीं असें नाहीं. पण तसें करण्याची ही वेळ नाहीं.

तात्याः—बरें कांहीं हरकत नाहीं. आपल्या
ह्मणण्याला माझी सला आहे. पण मी एवढें
खात्रीनें सांगतो कीं, ते लोक दांतीं तृण धरतील,
तोडा पुरतें हवें तितकें, मागें केलेल्या तहांप्रमाणें,
तहनामे करतील, काय वाटेल तें करतील; पण
दुसऱ्याचा जराका पडता काळ दिसला कीं, माने-

वर सुरी ठेवण्यास कधीं मार्गे बघणार नाहींतं.
असो. करा सुरू आपलें काम ! असेंचना बापु ?

बापु:-हो तर कायहो ! निव्वळ खाटीक
आहेत खाटीक ! (आत्मगत) सध्यां तुमच्या
तोंडापुरतें गोड बोलूनच सोऱ्याची सुरी तुमच्या
काळजांत घांतली पाहिजे ! घ्या तह करून
सध्यां. पाहूं पुढें.

पाटील:-ठीक आहे. वकीलसाहेब, आतां
आम्हीं तहनाम्याचीं कलमें वाचून दाखवितों.
(वाचितात)

कलम १ लें:-साष्टी वगैरे मुलूख व गुजराथे-
तील गायकवाडांचे व पेशव्यांचे महाल इंग्रजांनीं
घेतले आहेत ते सोडावे.

कलम २ रें:-दादा साहेबांस, किंवा मराठी
राज्याच्या दुसऱ्या कोणच्याही शत्रूस इंग्रजांनीं
मदत करूं नये व दादासाहेबांस विनहरकत
आमच्या ताव्यांत द्यावें.

कलम ३ रें:-मुंबईकरांच्या मदतीस कलकत्या-
हून फौज येत आहे ती परत फिरवावी.

कलम ४ थें:-अंतरवेदी व बुंदेलखंड या
प्रांतांतिल राजेरजवाडे पूर्वींपासून पेशव्यांच्या
अमलाखाली आहेत. त्यांना उपद्रव देऊं नये.

या प्रमाणें आमचीं कलमें आहेत ! हीं सर्व तुझाला कबूल आहेत ? असतील तर सही करा !

फारमरः—ये पैकीं दुसरा कलम हमे कुबूल न्हाय !

दादाः—आग लाव त्या तुझ्या दुसऱ्या कलमाला मी होऊन आज पासून तुमच्या ताब्यांत आलों आहे. पाटीलबोवा, आतां तुझाला माझे काय करणें असेल तें करा ! त्या माकडाला काय पुसतां ?

पाटीलः—मग कसें काय ? पुन्हा लढाई करा-यची असेल तर तयार हो !

फारमरः—नहीं, नहीं ! आटां हम लढाई करेल टो मरेल !

पाटीलः—तर मग सही करा !

फारमरः— Allright ! आबी हमारी कुछ त-क्रार नहीं. करते ह—ह—ह हमी सिग्निचर (खलि-त्यावर सही करून गुढघें टेंकून कागद पाटीलबो-वांच्या स्वाधीन करतो.)

पाटीलः—या देशाचे खरे मालक आम्ही मराठे. असैं असून, या परद्वीपस्थांनीं आमचें राज्य घशांत टाकण्याचे जे अनेक उपाय चालविले आहेत, ते, इत-उत्तर कायम न ठेवितां, गरीबीनें, इतर साहा-कारी राष्ट्रांच्या नात्यानें वर्तन ठेवून, आमच्याशीं बंधुप्रतिनिं राहावें यांतच त्यांना भूषण आहे. असैं,

हे वकील साहेब कंपनी सरकारास आमच्या तर्फे कळवतलि अशी मला पूर्ण आशा आहे. आमचे हिंदुलोक पलटणीमध्ये चाकरीस ठेवून त्यांनाच त्यांच्या देशबांधवांवर हत्यारें उपसावयाला लावायची ह्मणजे केवढा मूर्खपणा आहे ! सध्यां, पलटणींत राहू इच्छिणारे सर्व हिंदू जर आम्हां आपल्याकडे नोकरीस ठेविले, तर, इतका खर्च झेंपणें आम्हाला फार कठीण आहे ! दुसऱ्या कोणच्या तरी रीतीनें त्या सर्व लोकांस यांच्याकडे जाऊं न देतां पोसले असते, पण सध्यां तशी वेळ नाही. असो. आतां शेवटचे माझे कर्तव्य हेंचु कीं, सध्यांच्या प्रसंगीं कंपनी सरकार ह्मणजे हेच साहेब, तेव्हां त्यांच्या चालीप्रमाणें एकमेकांच्या हातांत हात घालून मैत्री झाल्याबद्दल आभार प्रदर्शित करणें होय ! तेव्हां आतां श्रीमंतांच्या तर्फे नानासाहेब, यांच्या हातांत हात घालून वकील साहेब मैत्रीच्या चिरकालत्वाविषयीं आभार प्रदर्शित करतीलच ।

फारमरः— (हातात हात घालून) आय् दि रेप्रिझेन्टेटिव्ह ऑफ् दि ईस्ट इंडिया कंपनी एक्सप्रेस स्याटिस्फयाक्शन ऍन्ड मेनि थ्यांक्स फ्राम दि बॉटम ऑफ् दि हार्ट, फॉर दि काइंड फेव्हर ऑफ् अपॉलॉगाइजिंग अस, दो वुइ क्रॉसड दि रूल्स

ऑफ दि ब्रदर, बंट सुपीरियर नेशन टु अस
अॅन्ड ऍक्टेड एरोगंटली अगेन्स्ट दि पूना दरबार.
ओ ग्रेशियस गॉड, आय सॉलेम्लि प्रे दी, घाट
दि रिलेशन ऑफ फ्रेंडशिप बिटवीन दीज टू
• नेशन्स एक्झिस्टिंग ऑन दि फेस ऑफ दि अर्थ,
कीप हेन्स फोर्थ एव्हरलास्टिंग; ऍन्ड नो ब्रीच
ऑफ फ्रेंडशिप अलौ टु ह्यापन.

(दरबारांतील सर्व मंडळीला सलाम करून बसतो)

नांना:-श्रीमंतांच्या ह्यणण्याला मान देऊन
आपण नम्र आलांत याबद्दल श्रीमंतांच्या तर्फे मी
आपला फार आभारी आहे. आज पासून पुढे,
'आतां ठरल्या प्रमाणें आपण आमच्याशीं मैत्रीनें
रहाल अशी आह्माला पूर्ण आशा आहे. (हातांत
हात घालतात.)

बापु:- (आत्मगत) आमच्या नाड्या या तहानें
सध्यां तर थंड्या पडल्या ! बरें प्रभुसत्ता ! या
बापूला अजून वैभव दाखवावयाचें असेल तर दा-
दानां गादी देऊन. ईश्वर अजूनहीं तसें जुळवून
आणील.

पाटील:- आतां दादांनीं जन्मपर्यंत मजजवळ
राहून सुखानें दिवस काढावे असें मला वाटतें. मी
तर पेशव्यांचा बोलून चालून हुजऱ्या ! तेव्हां
युजमानांची वरदास्त ठेवण्यांत मी कुचराई करून

त्यांना दुःख देईन असें श्रीमंतांनीं मनांतसुद्धां
आणूं नये. माझी जहागीर ती आपलीच असें
समजून आनंदानें माझ्यापाशीं रहावें. आतां उद-
ईक मी निघण्याची तयारी करणार आहे, तेव्हां
सुभेदार होळकर साहेबही तसेंच करतील, व येथली
मंडळी श्रीमंतांना सुख देऊन राज्यकारभार मो-
ठ्या आनंदानें करतील अशी मला आशा आहे. व
या वदल ईश्वराला मी अनन्यभावानें शरण जाऊन
त्याची दोन्ही हात जोडून प्रार्थना करितों.

बापुः—(आत्मगत) तुम्ही सर्व आनंदांत आहांत.
पण मी दुःखानें तळपतो आहे. तेव्हां ईश्वराची
निंदाच करितों.

(पडदा पडतो)

पांचवा अंक समाप्त.

समाप्त.